

MinisterievanPropaganda.org

MARX

ZÓ

GELEZEN

Jasper Schaal

DAMON

Marx, zó gelezen

JASPER SCHAAF

 DAMON

Marx, zó gelezen
Jasper Schaaf

ISBN 90 5573 645 7
NUR 730/754
Trefw.: filosofie, politicologie

Copyright © 2005 Uitgeverij DAMON Budel

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Realisatie: Uitgeverij DAMON bv
ISBN 90 5573 645 7

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	5
Voorwoord	7
1 Met Marx op de trekschuit	9
2 De sociale globalist Karl Marx	11
3 Marx over de doodstraf	13
4 Een gebrek van het Duitse idealisme	16
5 De permanente zelfopvoeding van de opvoeder	19
6 Het Vrijheidsbeeld van New York, <i>4 juli 1885 en 11 september 2001</i>	23
7 Een continue lijn	26
8 Gedurfde politieke inzet	29
9 Bakoenin, onze vriend	33
10 Zelf Marx en Engels lezen	36
11 Marx' werk als inspiratiebron voor nu	41
12 Denken met een barst	46
13 Thomas Münzer	50
14 Lenin over Afghanistan	55

15	Surinaamse slavernij	59
16	Drank met een vieze smaak, <i>Imperialisme en aardappelspiritus</i>	65
17	Korter werken wanneer dat kan Tendens en regentendens <i>Actuele opmerkingen bij 'Korter werken wanneer dat kan'</i>	71 75
18	Een zekere ongelijkheid	83
19	Communisme	88
20	Emotionele betrokkenheid	93
21	Rationele ecologie en socialistische maatschappij	97
22	Onverbiddelijke ontbossing	101
23	De dialectische gang van de revolutie	107
24	Geen smoel, geen functie	112
25	Eén ware werkelijkheid, <i>Raakvlakken tussen boeddhisme en marxisme</i>	118
26	Een omvattende filosofie	124
27	Zó gelezen? <i>(afsluitend hoofdstuk)</i>	132
	Bijlage, <i>Schrijfdata van de in de bundel opgenomen teksten</i>	138
	Personenregister	140
	Andere boeken van de auteur	141

Voorwoord

Voorwaarts – het blad van de communistische jongerenorganisatie CJB – vroeg me in 2002 een serie over Marx te schrijven. Het resultaat was een aantal korte stukken over Marx, Engels en het marxisme onder de titel *Marx, zó gelezen*. Het zijn voor een deel wat onbekende thema's, soms meer bekende. In ieder geval was het niet de bedoeling de meest bekende thema's van Marx' historisch materialisme systematisch in te leiden. In die zin verschilt deze opzet niet veel van mijn eerdere boek *Karl Marx, Bekend en onbekend*.

Twee hoofdstukken zijn niet voor *Voorwaarts* geschreven, maar elders eerder verschenen. *Geen smoel, geen functie* verscheen in *Manifest* en *Eén ware werkelijkheid* in *Kwartaalblad Boeddhisme*. Daarnaast zijn er twee afsluitende hoofdstukken opgenomen.

Na hoofdstuk 17 over de arbeidsduur zijn onder de titel *Tendens en tegentendens* opmerkingen toegevoegd over actuele vragen die kunnen rijzen. Dit is geen analyse die is afgerond, eerder een opzet voor onderzoek en verdere discussie.

Deze bundel korte stukken *Marx, zó gelezen* wil uitdagen Marx en Engels zelf te gaan lezen. Marx wordt hier zó gelezen, andere interpretaties doen er ook toe. Het is zinvol niet slechts over Marx te lezen, maar zelf zijn eigen redeneringen te volgen. De naam Marx is beroemd en berucht, maar te weinig mensen kennen de eigenlijke rijkdom van zijn werk. Dan schiet ook de analyse van de actuele waarde ervan tekort.

Marx, zó gelezen. Als de lezer Marx nu zó of anders gaat lezen, kan een vruchtbare discussie ontstaan. Dat je Marx zó kunt lezen en kennelijk ook anders, is niet vrijblijvend bedoeld. Marx en Engels gaven hun mening ook voor een betere als dat nodig was. Zo kan Marx' werk inspirerend zijn om antwoorden te vinden op politieke, sociale en filosofische vragen van onze tijd.

Sommige vrijere associaties in dit boek zijn eerder een begin van analyse dan een min of meer afgerond einde ervan. Marx' dialectiek staat er vaak in centraal. In veel hedendaagse sociaal-wetenschappelijke en filosofische teksten is de dialectiek een ondergeschoven kindje geworden. Dialectiek impliceert een manier van kijken en denken, een wereld-

beschouwing en een methode van analyse. Om het dialectisch denken toegankelijker te maken verschijnt van de auteur vrijwel gelijktijdig een inleiding in dialectisch denken, *Dialectiek en praktijk*. Dat boek was niet geschreven als Marx in de afgelopen periode niet zó was gelezen.¹

1 De citaten en titels in de tekst zijn doorgaans vertaald. Waar goede Nederlandse vertalingen bestaan, zijn die vaak geheel of voor een deel gevolgd. De auteur is voor de vertaling of wijzigingen in bestaande vertalingen verantwoordelijk. Voor kritiek en correctie van de tekst gaat veel dank uit naar Betsy van Oortmarssen en Henk Schaaf.

Achterin is een lijst met schrijfdata opgenomen. Verwijzingen naar actuele gebeurtenissen zijn doorgaans gehandhaafd, ook al kan een tekst daardoor iets gedateerd overkomen.

1 Met Marx op de trekschuit

– Marx en Engels zijn de enigen bij wie men filosofie *studeren* kan. –

W.I. LENIN

Tegenwoordig willen mensen graag praktisch zijn. Niet zo theoretisch doen. Alsof dat vroeger zo anders was ... Of denk je dat dit voor Karl Marx en Friedrich Engels niet gold? Dat zij alleen maar theoretici waren?

Marx en Engels zijn de grondleggers van het wetenschappelijk socialisme. Wladimir Iljitsch Lenin is een van degenen die dat bevestigt. Hij schrijft dat als de arbeiders de theorie van het wetenschappelijk socialisme echt willen bestuderen, ze in de allereerste plaats Marx zelf moeten lezen. Volgens hem zijn 'Marx en Engels de enigen bij wie men filosofie *studeren* kan (...)'²

Dus was Marx een theoreticus. Maar niet zomaar. Het ging hem om de praktijk, om werkelijke politieke veranderingen te bewerkstelligen. Vóór alles daarom. Om werkelijk praktisch te zijn moet je echter wel goed weten wat je doet. Daarvoor is theorie nodig.

Marx mengt zich graag in het praktische debat. Met zijn Berlijnse medestudenten en een aantal jonge filosofen gaat hij in de jaren 1837-1841 menig debat aan. Een vroeg jongerendebat over de politieke toekomst van Duitsland en Europa.

Ook geeft hij graag vanuit praktische situaties zijn visie. Praktijk zet aan tot denken. Zo reist de 24-jarige Marx eind maart 1843 door Nederland op een trekschuit. Tijdens de reis schrijft hij een brief aan Arnold

2 In W.I. Lenin, *Werke*, deel 19, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 63. Lenin schrijft dit in 1913 in een artikel naar aanleiding van de vijfentwintigste sterfdag van de filosoof Joseph Dietzgen. Het citaat is wat vrij weergegeven. Letterlijk schrijft Lenin: 'Um Klassenbewußt zu werden, sollen die Arbeiter J. Dietzgen lesen, sie dürfen dabei aber auch *nicht* einen Augenblick *vergessen*, daß er die Lehre von Marx und Engels, bei denen einzig und allein man Philosophie *studieren* kann, *nicht immer richtig* wiedergibt.'

Ruge, met wie Marx in deze periode nauw samenwerkt. Zo'n trekschuit gaat niet zo snel en doet al gauw denken aan de traagheid van de politieke ontwikkelingen, wanneer er meer vaart en daadkracht is geboden. Zo'n trekschuit kan wel langzaam gaan, maar de ontwikkelingen in Duitsland gaan nog trager. Duitsland, zo schrijft Marx, 'is diep in de modder geraakt.'³ En hij vervolgt dat 'de kleinste Nederlander nog een staatsburger (is) in vergelijking met de grootste Duitser.'

Want wat is er aan de hand? De Pruisische staat heeft de 'staatsieman-tel van het liberalisme' afgeworpen en nu dreigt er een politieke toestand van 'het weerzinwekkendste despotisme.'

Duitsland lijkt in het moeras weg te zakken. Marx ziet als 'noodlot' eigenlijk nog maar één oplossing: 'Dit lot is de revolutie die ons te wachten staat.' Daarbij moet je bedenken dat in deze periode Marx' communistische ideeën zich definitief vormen en hij zich afkeert van het radicaal-burgerlijke liberalisme. De artikelen in deze periode getuigen hiervan.

Een heel wereldbeeld, een veelomvattend politiek tafereel komt in beeld vanaf het dek van een traag varende schuit. Dit beeld is niet vrijblijvend. De langzame beweging waarop Marx op dat moment voortsuddert wil hij versnellen. Nederland, Duitsland, Europa en zelfs de hele wereld: er moet leven in de brouwerij komen. Sociaal leven.

Bij Marx hangen theorie en praktijk innig samen. Zijn geschriften sluiten aan bij directe gebeurtenissen en gaan eveneens in op algemene ontwikkelingen, op de grote lijnen en structuren. Marx opnieuw lezen zet aan tot denken en handelen. Zó Marx lezen inspireert nog altijd.

3 K. Marx, *Brief aan A. Ruge*, maart 1843, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 1, Dietz Verlag, Berlin DDR 1974, pp. 337-338. Zie ook K. Marx, *Over godsdienst, staat en het joodse vraagstuk*, 2e druk, Pegasus, Amsterdam 1979, p. 33-34.

2 De sociale globalist Karl Marx

Denk globaal, denk sociaal. Marx sluit in zijn praktijk en theorie onder meer aan bij de filosoof Hegel (1770-1831). Deze signaleerde een totale beweging van het denken, van de geest. Vanaf het ontstaan van de mens maakt zijn denken een geweldige ontwikkeling door, die alle mensen en de hele wereld omvat. Die ontwikkeling van het denken wordt door Hegel in al haar facetten beschreven. Het denken is uitgangspunt, verandert en ontwikkelt zich. Het maakt een universele beweging door, die past bij de dynamiek van de werkelijkheid.

Hegel is een filosofisch idealist, want het denken staat steeds centraal bij hem. Het denken in zijn ontwikkeling. Maar hij is wel een filosoof die heel concreet kan denken, bijvoorbeeld over de betekenis van Napoleon voor de wereldgeschiedenis.

Marx past dat dynamische denken praktisch toe. Het gaat hem om verandering, een heel concrete: om sociale en politieke vooruitgang. Om een strijd tegen armoede en uitbuiting, en tegen onrecht en vervreemding. Verandering? Ja, het komt erop aan de wereld te veranderen. Niet een beetje wereld, de hele wereld.

Hier houdt hij aan vast, zijn hele leven. Het hoofdwerk van Marx *Het kapitaal* is een analyse van de sociaal-economische beweging. Dit boek geeft inzichten die nodig zijn om de sociale verandering bewust en effectief handen en voeten te geven. Om greep te krijgen. Op heel de ontwikkeling, heel de wereld. Nooit denkt Marx vanuit het belang van slechts één enkel land of één enkele persoon. Het gaat hem om de hele arbeidersklasse en alle onderdrukte volkeren.

Sterker nog, het gaat ook om de bevrijding van de kapitalistenklasse. Als het doel is de klassentegenstellingen te overwinnen, zullen op den duur klassen overbodig, zinloos zijn. Ook voor de kapitalist. Uiteindelijk is ook voor hem beangstigend. Het schept altijd situaties van angst. Angst om greep te verliezen en angst voor het eigen leven zelf, omdat de onderdrukte zich ooit tegen hem kan keren.

Zo denkt Marx ook als het om vrijheid gaat. Het moet gaan om de vrijheid van iedereen. Een volk dat een ander onderdrukt, kan zich nooit waarlijk vrij voelen. Daarom schrijft Marx: 'Het volk dat een ander volk

onder het juk brengt, smeedt zijn eigen ketenen.⁴ Marx probeert in zijn bevrijdingsdenken de hele mensheid te betrekken. Globaal sociaal.

Voor dit sociale internationalisme heeft tot nu toe niemand een krachtiger uitdrukking gevonden dan die waarmee Marx en Engels *Het communistisch manifest* eindigen: *Proletariërs aller landen, verenig je*. Is er iets globaler sociaal als dit?

Marx overstijgt zó elk eng nationaal kader, theoretisch en praktisch. Praktisch bijvoorbeeld wanneer Marx en Engels bij de oprichting en de politiek van de *Internationale Arbeiterassoziation* (de *Eerste Internationale*) een grote rol spelen, agitatorisch en organisatorisch.

Als Marx toen al zo'n globalist was, is er dan niets nieuws onder de zon? Abstract gesproken misschien niet eens zoveel, wanneer we de afgelopen eeuwen van internationaal kapitalisme – imperialisme – globalisme bekijken. Maar concreet-historisch natuurlijk wel. Elke periode binnen het kapitalisme brengt haar specifieke verschijningsvormen met zich mee. Je kunt nooit zomaar beweren: 'Ja dat wist ik al, want Marx zei het al.' Dat zou de dood in de pot zijn. Dan zou je de concrete situatie niet meer analyseren. Marx roept juist op dat wel te doen.

Daarnaast heeft Marx wel iets wat niet iedere hedendaagse antiglobalist of andersglobalist zó zegt. Sommigen geloven nog in een rechtvaardige verdeling binnen de huidige verhoudingen en zien kennelijk niet voldoende dat precies die kapitalistische maatschappij steeds weer ongelijkheid, uitbuiting en uitstoting veroorzaakt. Rechtvaardiger kan het wel, werkelijk sociaal niet.

Wat dat betreft is er maar één duurzame vorm van sociale en ecologische globalisering, namelijk een socialistische globalisering. Daarin moet macht – ook de economische macht – ondergeschikt en dienstbaar zijn aan sociale, collectieve sturing.

Proletariërs aller landen, verenig je

4 Zie K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 16, Dietz Verlag, Berlin DDR 1973, p. 389. Zie ook J. Schaaf, *Vrijheid als rode draad*, in *Karl Marx, Bekend en onbekend, Dialectiek* (eigen beheer), Groningen 2000, pp. 45-59. Marx doet zijn uitspraak in 1870, in het kader van de politiek van de *Eerste Internationale*. In de werken van Marx en Engels zijn er meer uitspraken in dezelfde trant te vinden. Engels zegt in 1847 in een rede over Polen naar aanleiding van de Poolse opstand van 1830: 'Een natie kan niet vrij worden en tegelijk doorgaan andere naties te onderdrukken.' Zie K. Marx, F. Engels, *Reden über Polen*, in *MEW*, deel 4, p. 417, Berlin DDR 1977.

3 Marx over de doodstraf

– ... bestaat er niet de noodzakelijkheid (...) ernstig over de verandering van het systeem na te denken, dat dergelijke misdaden kweekt? –

KARL MARX

Het lijkt misschien een wat vreemde gewoonte. Maar zo nu en dan zoek ik eens in de werken van Marx en Engels op waarover zij precies 150 jaar geleden schreven.

Waarom? De bekendste boeken van de grondvesters van het wetenschappelijk socialisme bevatten veel lezenswaardigs. Dus lees je meestal die. Bijvoorbeeld *Het communistisch manifest*. Hun geschriften zijn echter dermate rijk en veelomvattend, dat heel wat boeiende analyses en gezichtspunten nauwelijks bekend zijn. Door simpelweg eens wat te bladeren of door – zoals ik dan doe – te kijken waarover zij 150 jaar geleden schreven, kom je veel interessants tegen. Boeiend en nog altijd van waarde. Lees maar eens mee over mijn schouder.

Kranten waren er al, 150 jaar geleden. In de *New-York Daily Tribune* van 18 februari 1853 versijnt een artikel van Marx dat onder meer gaat over de doodstraf, naast enkele andere politieke onderwerpen.⁵ Dat in één artikel van buitenlandse correspondenten meerdere onderwerpen worden behandeld, is in die tijd niet ongebruikelijk. Marx' artikel is in één opzicht een mooie mijlpaal. Het is het allereerste artikel dat Marx in het Engels schrijft of zelf vertaalt. Tot die tijd werden zijn stukken door Friedrich Engels vertaald voor de Engelstalige pers.⁶

5 K. Marx, *Die Todesstrafe - Herrn Cobdens Pamphlet - Anordnungen der Bank von England*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 8, Dietz Verlag, Berlin DDR 1978, pp. 506-513. Oorspronkelijke titel *Capital Punishment - Mr. Cobdens Pamphlets - Regulations of the Bank of England*. Zie *Karl Marx, Chronik seines Lebens in Einzeldaten*, zusammengestellt von Marx-Engels-Lenin-Institut Moskau, Glashütten im Taunus 1971, p. 137. In de tekst wordt gesproken over '150 jaar geleden'. Dit artikel is het geschreven voor het maart-nummer 2003 van *Voorwaarts*.

6 Zie K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 8, pp. 636 en 648.

Behalve dat het Marx' eerste Engelstalige artikel is, is het niet alleen vanwege de *concrete* inhoud van belang. Ook *algemene* kenmerken van Marx' visie komen naar voren, zoals zijn sociologische analyse, waarmee hij een grondlegger van de moderne sociologie wordt. Daarnaast valt op dat hij kort expliciet ingaat op de filosofie van Hegel. Terwijl hij de tien jaren hiervoor steeds meer over concrete politieke kwesties schrijft, is hij zijn filosofische basispositie bepaald niet vergeten.

Dat een onderwerp als de doodstraf aan bod komt verrast wellicht. Marx heeft evenwel een brede interesse in allerlei sociale en psychologische vragen. Meestal verbindt hij die met zijn politieke inzet. Zo schrijft hij in 1846 een vrij onbekend gebleven artikel over de ontstaansfactoren van zelfmoord bij vrouwen.⁷ Marx ziet hier maatschappelijke oorzaken en zoekt naar sociale oplossingen.

In de *New-York Daily Tribune* stelt Marx in 1853 de discussie over de doodstraf aan de orde. Opmerkelijk is hoe actueel deze oude discussie nog altijd is en zijn argumenten van toen er nog toe doen. Marx bouwt voort op zijn zonet aangestipte visie op de maatschappelijke oorzaken van zelfdoding. Hij wijst erop – aan de hand van gedetailleerde statistische gegevens – dat de voltrekking van de doodstraf regelmatig leidt tot nieuwe misdaden en tot gevallen van zelfdoding.

Van dat laatste noemt Marx het voorbeeld van een 'gek' uit Sheffield die met een ander over een voltrekking van de doodstraf sprak en zich vervolgens zelf van het leven beroofde. Zulke gevallen werden toentertijd vaak al heel concreet en openlijk beschreven. Reality-kranten?

Marx' kritiek op de doodstraf is uitermate scherp en doordrongen van zijn antikapitalistische maatschappijvisie. Hij valt de 'bloedige logica' en 'barbaarse theorie' van *The Times* aan, die weer eens oude argumenten voor de doodstraf voor de dag heeft gehaald. Volgens Marx prijst deze krant de doodstraf en verheerlijkt de beul.

In eigen woorden klinkt Marx' kritiek het helderst. Hij schrijft dat *The Times* geen argument voor haar barbaarse theorie weet te verzinnen: 'Het is nu eenmaal moeilijk of zelfs helemaal onmogelijk een principe op te stellen, waarmee men de rechtvaardiging en doelmatigheid van de doodstraf in een op haar civilisatie trotse maatschappij zou kunnen baseren.'⁸

7 K. Marx, *Vom Selbstmord*, herausgegeben von E.A. Plaut und K. Anderson, ISP Verlag, Köln 2001. Dit artikel is niet opgenomen in de *Marx Engels Werke (MEW)*.

8 Pag. 507.

Dat deze straf toch bestaat heeft een politiek-repressief doel: 'Wanneer wij openlijk over de dingen spreken zoals ze zijn en afzien van verhullende omschrijvingen, dan is straf niets anders dan een verdedigingsmiddel van de maatschappij tegen de aantasting van haar levensvoorwaarden, wat ook de inhoud daarvan mag zijn. Wat voor maatschappij is dat echter, die geen beter instrument ter verdediging kent als de scherprechter en die door het 'leidend orgaan van de wereld' (*The Times*) haar bruutheid als eeuwige wet laat verkondigen?'⁹

In Marx' verwerping van de doodstraf komt hij op voor de slachtoffers van het heersende stelsel. Hij levert felle kritiek op een maatschappijvorm die in haar angstige verdediging niets beters weet te verzinnen als 'oog om oog, tand om tand.' Daarom vraagt Marx zich af: '... bestaat er niet de noodzakelijkheid om in plaats van de scherprechter te verheerlijken, die één partij misdadigers opruimt, om slechts weer plaats voor nieuwe te scheppen, ernstig over de verandering van het systeem na te denken, dat dergelijke misdaden kweekt?'¹⁰

Het is een retorische vraag. Marx zet die scherp neer tegenover *The Times*, het leidende orgaan van het Engelse kapitalisme, de stem van het imperium.

9 Pag. 508.

10 Pag. 509.

4 Een gebrek van het Duitse idealisme

– Brengt men niet zichzelf in verwarring, wanneer men het individu met zijn werkelijke beweegredenen, met zijn talrijke hem benauwende sociale verhoudingen, vervangt door de abstractie van de 'vrije wil', dus een van de vele menselijke eigenschappen in de plaats stelt van de mens zelf? –

KARL MARX

In het vorige hoofdstuk kon je lezen hoe Marx denkt over de doodstraf. Hij wijst die faliekant af. Doodstraf brengt het doden onder de aandacht. Dat kan leiden tot een spiraal van nieuwe misdaden en zelfdodingen. Marx stelt dat openlijk geweld – ook het gelegitimeerde geweld van de staat – makkelijk leidt tot een spiraal van verdergaand geweld. Hij schrijft dit in de *New-York Daily Tribune* van 18 februari 1853.

Dat artikel biedt nog iets interessants. Nadat Marx en Engels in de jaren 1844-1845 het historisch materialisme duidelijk formuleerden, schrijven ze nadien regelmatig over actuele politieke kwesties, over economie en klassenstrijd. Openlijk propageren ze het revolutionaire socialisme en communisme. Beide termen staan voor dezelfde structurele maatschappijverandering.

Ze schrijven dan minder nadrukkelijk over hun filosofische ideeën, al spelen die wel mee. Het artikel over de doodstraf getuigt daarvan. Marx gaat kritisch in op het Duitse idealisme, met name dat van de filosofen Immanuel Kant en Georg Hegel.

Over het toepassen van straffen schrijft Marx dat zowel de statistiek als de geschiedenis bewijst, dat de wereld sinds Kaïn er noch door verbeterd, noch voorzichtiger door geworden is.¹¹ Integendeel zelfs.

11 Zie K. Marx, *Die Todesstrafe - Herrn Cobdens Pamphlet - Anordnungen der Bank von England*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 8, Dietz Verlag, Berlin DDR, p. 507. Oorspronkelijke titel *Capital Punishment - Mr. Cobdens Pamphlets - Regulations of the Bank of England*.

Je kunt het straffen echter ook principiëler bekijken en dat doet de Duitse idealistische filosofie. Op zich vindt Marx dat terecht. Hij eindigt ook zelf met een principieel standpunt. Inhoudelijk heeft hij echter kritiek op het Duitse idealisme.

In korte trekken benoemt Marx zijn kritiek. In de abstracte rechtsfilosofie van Kant wordt de menselijke waardigheid als uitgangspunt genomen, en nog strenger en consequenter ziet Marx dit terug bij Hegel. Hegel beschrijft de straf als het *recht* van de misdadiger. De straf is een daad, een direct voortvloeisel van diens eigen wil. De misdadiger proclameert de aantasting van het recht als zijn eigen recht. Zijn misdaad is de negatie van het recht. Straf, zo meent Hegel daarom, is de negatie van deze negatie en dus de bevestiging van het recht. De misdadiger heeft dat recht zelf uitgedaagd en daarmee zijn eigen straf afgedwongen.

Hegel stelt zo een principiële grondregel, waarin – passend bij de ideeën van de Verlichting – de misdadiger als een vrij mens wordt gezien, geen speelbal van zijn omstandigheden. Hij heeft de misdaad daadwerkelijk gepleegd en zal de consequenties moeten accepteren. Die waren hem bekend.

Marx erkent dat Hegels redenering iets heel aantrekkelijks heeft. De misdadiger is geen speelbal van justitie, geen object, maar de vrije mens die zijn eigen lot bepaalt.

Maar het is een abstracte redenering. Daarom schrijft Marx vervolgens: 'Kijken we echter iets nauwkeuriger, dan ontdekken we dat het Duitse idealisme hier, zoals in de meeste andere gevallen, slechts de wetten van de bestaande maatschappij door bovenzinnelijke argumenten sanctioneert. Brengt men niet zichzelf in verwarring, wanneer men het individu met zijn werkelijke beweegredenen, met zijn talrijke hem benauwende sociale verhoudingen, vervangt door de abstractie van de 'vrije wil', dus een van de vele menselijke eigenschappen in de plaats stelt van de mens zelf?'¹²

Hegels redenering gaat uit van één begrip, één enkele eigenschap, die tegenover hét recht staat. Marx meent dat deze redenering losstaat van de concrete maatschappelijke inbedding van de emoties en het handelen van mensen. Het leven van mensen wordt immers bepaald door con-

12 K. Marx, *Die Todesstrafe - Herrn Cobdens Pamphlet - Anordnungen der Bank von England*, p. 508.

crete maatschappelijke verhoudingen, nooit door slechts één of enkele beginselen alleen.

Hegel laat één aspect ter beoordeling van de daad van de misdadiger goed zien, zijn vrije wil. De vorm van de redenering legt echter ook bloot wat eraan ontbreekt. Namelijk de verdere omstandigheden en beweegredenen van zowel de dader als de staat. Marx meent niet dat abstracte redeneringen nooit waarde hebben. Bijvoorbeeld kunnen ze het recht verhelderen. Maar om tot een beoordeling van een bepaalde kwestie te komen, moet deze concreet worden beoordeeld, dus inclusief alle relevante verbanden.

Bovendien spreekt Marx een scherp *politiek oordeel* uit over een filosofie die blijft hangen in abstracte formuleringen. Een dergelijke filosofie sanctioneert, bekrachtigt de verhoudingen en de wetten van de bestaande maatschappij. Wanneer alleen abstracte wetten en regels tellen, vallen de bijzondere gevallen buiten beschouwing. Daarmee worden de vaak benarde omstandigheden en beweegredenen van mensen verdoezeld.

Die omstandigheden doen er in de praktijk veel toe. Daarbij moeten misdaad en straf, onrecht en recht ook politiek worden onderzocht. Marx pleit misdaad niet goed, maar wil veel verder komen dan een abstracte discussie hierover.

De erkenning van de vrije wil van burgers door Kant en Hegel geeft onmiskenbaar een historische verworvenheid weer. Voor de beoordeling van daden van mensen mogen evenwel hun werkelijke beweegredenen en de sociaal-politieke context nooit worden vergeten.

Slechts stilstaan bij formele argumenten of bij feiten zonder context, legitimeert de bestaande maatschappij. Dat is Marx' historisch-materialistische en socialistische kritiek op Hegels idealisme. Elders oordeelt hij overigens ook positief over Hegel. Want diens veelomvattende dialectiek blijft voor Marx een filosofische en methodische grondslag.

5 De permanente zelfopvoeding van de opvoeder

- Het samenvallen van het veranderen van de omstandigheden en van de menselijke activiteit kan slechts als *revolutionaire praktijk* opgevat en rationeel begrepen worden. –

KARL MARX

De titel van dit stukje doet misschien vermoeden dat een pedagogische kwestie aan de orde komt. In zekere zin is dat ook zo. Het gaat over politieke opvoeding en bewustwording, en over hoe die kunnen leiden tot nieuwe revolutionaire activiteiten.

In 1845 heeft Marx zijn *Stellingen over Feuerbach* geschreven. Beroemd is de elfde: 'De filosofen hebben de wereld slechts verschillend *geïnterpreteerd*; het komt erop aan haar te *veranderen*.'¹³ Een stelling die overigens soms wordt opgevat als zou filosofie er niet meer toe doen. Dat is echter een veel te platte interpretatie, waar ik elders al eens over schreef.¹⁴

De *Stellingen* markeren intensieve studies en discussies van Karl Marx en Friedrich Engels over hun politieke en filosofische uitgangspunten. Belangrijke boeken, die inhoudelijk de ontwikkeling van hun visies in de periode 1844-1845 laten zien, zijn de *Economisch-filosofische manuscripten* en *De Duitse ideologie*.

13 K. Marx, *Thesen über Feuerbach*, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 3, Dietz Verlag, Berlin DDR 1969, pp. 5-7. Van de stellingen van Marx over Feuerbach bestaan verschillende Nederlandse vertalingen, o.m. *Karl Marx over Feuerbach uit het jaar 1845 (Stellingen over Feuerbach)* in F. Engels, *Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie*, 3e verbeterde druk, Pegasus, Amsterdam 1973, pp. 69-72 en K. Marx, F. Engels, *De Duitse ideologie*, deel I, *Feuerbach*, uitg. SUN, Nijmegen 1972, pp. 7-9. Van de thesen bestaan twee versies, de oorspronkelijke van Marx van 1845 en de redactie ervan door Engels bij de eerste publicatie in 1888. Voor de laatste zie o.m. *MEW*, deel 3, pp. 533-535.

14 Zie J. Schaaf, *Twintig overwegingen bij Marx' elfde Feuerbachthese*, hoofdstuk 25 (pp. 213-218) van *Karl Marx, Bekend en onbekend*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000.

Nadat Marx en Engels hun theoretische positie hebben bepaald, schrijven zij minder vaak over filosofie en des te meer over politiek, economie en geschiedenis. Ze zijn er dan niet meer zo in geïnteresseerd beide genoemde filosofische geschriften te publiceren. Gevolg is dat tientallen jaren lang de voorlieden van de arbeidersbeweging deze boeken niet of slechts gedeeltelijk kenden. Je ziet dit terug in discussies tot ver in de twintigste eeuw.

De *Stellingen over Feuerbach* werden wel eerder gepubliceerd, maar ook pas na Marx' dood, namelijk door Engels in 1888.

Niet alleen de veel geciteerde elfde stelling is van belang. Neem bijvoorbeeld de derde these.¹⁵ We lezen er: 'De materialistische leer, dat de mensen producten zijn van de omstandigheden en van de opvoeding, en veranderde mensen dus producten van andere omstandigheden en van een veranderende opvoeding, vergeet dat de omstandigheden juist door de mensen worden veranderd en dat de opvoeder zelf moet worden opgevoed.' Even verder: 'Het samenvallen van het veranderen van de omstandigheden en van de menselijke activiteit kan slechts als *revolutionaire praktijk* opgevat en rationeel begrepen worden.'

In pakkende zinnen zegt Marx hier veel. Met de 'materialistische leer' bedoelt hij vooral Feuerbachs filosofie. Deze verklaart waarom mensen op een bepaalde manier denken. Dat komt door hun omstandigheden. Maar dit lijkt paradoxaal, want hoe kunnen mensen dan hun omstandigheden ooit gaan veranderen? Volgt het denken alleen maar passief wat de omstandigheden hen ingeven?

Marx meent van niet. Hij stelt hiertegenover dat mensen actief ingrijpend bezig zijn. Mensen handelen en zijn daarmee steeds bezig hun leven, hun wereld en dus hun omstandigheden te veranderen. *Tijdens* dit veranderingsproces verandert het denken noodzakelijk mee. Immers, de veranderende omstandigheden bewerkstelligen een veranderend denken hierover. Dat denken wordt door Marx niet meer opgevat als passief, eerder als actief. Het denken heeft daarmee een dubbel karakter. Het volgt de omstandigheden én verandert die actief.

Politiek is dit essentieel. Marx meent dat door politiek te handelen de nieuwe daarmee opgedane ervaringen ook een hoger politiek bewustzijn helpen vormen. Het is de opvoeding van de opvoeder zelf.

15 De keuze hiervoor is mede gemaakt n.a.v. H. Seidel, *Bemerkungen zu Rosa Luxemburgs Marx-Rezeption*, in K. Kinner, H. Seidel, *Rosa Luxemburg, Historische und aktuelle Dimensionen ihres theoretische Werkes*, Karl Dietz Verlag, Berlin 2002, p. 43. Ook inhoudelijk volg ik enkele opmerkingen van Seidel over de derde these.

Het is dus niet 'eerst scholing en dan pas handelen', ook niet 'eerst praktisch handelen en later komt de scholing wel', maar politieke actie en scholing tegelijk, hand in hand. Kritisch denken en kritisch handelen bevruchten elkaar.

In feite past Marx hier Hegels dialectiek toe. Hij baseert zich weliswaar mede op Feuerbachs materialisme, maar vindt dat onaf. Het is nog te passief, dialectisch gezien niet goed doordacht. Het kent geen doordachte interactie van handelen en denken. Daartegenover stelt Marx de interactie van de omwentelende, revolutionaire praktijk. Deze praktijk is één ongedeeld proces van ingrijpen en beter leren nadenken over dat ingrijpen.

Deze toepassing van Hegels dialectiek kun je ook beschrijven volgens het populaire schema van dialectiek: these – antithese – synthese. Dan ziet dat er zó uit.¹⁶ These: er is een kritische en klassenbewuste 'nieuwe mens' nodig om de maatschappij te kunnen veranderen. Antithese: deze 'nieuwe mens' kan pas ontstaan als resultaat van maatschappijverandering, en kan deze zelf dus niet scheppen. Marx' synthese: het veranderen van de omstandigheden en van de mens zelf is één proces. Dat is het proces dat hier de *revolutionaire praktijk* heet. Wanneer mensen daadwerkelijk handelen en de wereld veranderen brengt dat óók een verandering bij henzelf teweeg. Zelfs een mislukte poging tot verandering heeft al consequenties.

Veel moet gebeuren: slechte omstandigheden aanvechten, erover na blijven denken hoe dat het beste kan gebeuren, maar ook verdere doelen blijven ontwikkelen, in socialistische zin. Ofwel, praktijk en theorie maken deel uit van één proces.

Dat proces wordt door Marx hier praktijk, *Praxis* genoemd. Dit woord heeft duidelijk een bredere betekenis dan 'praktijk' tegenwoordig doorgaans heeft. In de dagelijkse omgangstaal wordt 'de praktijk' vaak als iets niet-theoretisch voorgesteld. Marx' begrip van praktijk duidt op een maatschappelijke en politieke beweging, op een eenheid van praktisch ingrijpend handelen, steeds nieuwe theorievorming én scholing.

Het is een spiraalbeweging.¹⁷ Enige verandering zet al aan tot denken, dát kan leiden tot nieuw ingrijpen en vervolgens tot denken op een

16 Zie vorige bron, p. 43.

17 Opmerkelijk is dat Engels bij de beschrijving van de vormen van de dialectiek het ook heeft over de 'wet' van de 'Spirale Form der Entwicklung', oftewel de spiraalvorm van de ontwikkeling. Zie *Dialektik der Natur*, in *MEW*, deel 20, Berlin DDR 1975, p. 307.

hoger niveau, enzovoorts. Opvoeding is zelfopvoeding, een proces dat gaandeweg ontstaat, juist in en door het handelen.

De dialectisch materialist Marx doorbreekt in de derde these een te passieve opvatting van de materialistische verklaring van het denken. Hij lost hiermee een lastige politiek belangrijke tegenspraak op, die erop neerkomt dat een nog ongeschoolde klasse, groep of partij nog niet klaar zou zijn voor de strijd, terwijl deze bij uitstek de groep is die deze strijd aan moet gaan. Door actief te handelen dwing je juist je verder te scholen. Scholing en actie kunnen goed hand in hand gaan, en versterken elkaar dan wederzijds in een proces waarin inzicht en zelfinzicht groeien en het handelen effectiever kan worden.

Marx politiek-tactisch en strategisch inzicht overwint de gedachte dat mensen zich aan hun haren uit het moeras omhoog moeten trekken, voordat ze iets kunnen doen. Dat je eigenlijk nooit klaar bent voor sociale actie. Niets is minder waar, je kunt er altijd klaar voor zijn. En in de actie ontwikkel je verder je politiek bewustzijn.

6 Het Vrijheidsbeeld van New York

4 juli 1885 en 11 september 2001

– De vrijheid van het individu kan niet individueel, maar slechts in sociale kameraadschappelijkheid worden bereikt. –

JOSEPH DIETZGEN¹⁸

Joseph Dietzgen (1828-1888) was leerlooier, autodidact, revolutionair sociaal-democraat, bevriend met Marx en werd ruim een eeuw geleden vooral bekend als filosoof. Zijn denken baseert zich op vroegere filosofen en op Marx' economisch en politiek werk. Dikwijls zijn in zijn geschriften ook de ideeën van Ludwig Feuerbach duidelijk herkenbaar.¹⁹

Op 4 juli 1885 verschijnt in de Amerikaans-Duitse krant *Der Sozialist* een fraai opstel van de naar Amerika geëmigreerde Dietzgen.²⁰ Dit gaat over vrijheid en heeft als titel *De Fransen hebben de Amerikanen de 'Vrijheid' geschonken*. Aanleiding is de aankomst vanuit Frankrijk van *Miss Liberty*, het later zo bekende symbool van New York. Het beeld dat vrijheid uitdrukt, althans zoals de liberale ideologie dat wil.

In het opstel bespreekt Dietzgen het ideologisch karakter van het begrip vrijheid. Hij schrijft dat er meestal maar een vaag en verward beeld bestaat van wat vrijheid eigenlijk is. Daarom kan men weliswaar

18 J. Dietzgen, *Schriften in drei Bänden*, deel III, Akademie Verlag, Berlin DDR 1965, p. 312. Uit het artikel *Über Zentralisation* dat in maart 1888 verscheen in de *Chicagoer Arbeiterzeitung*. 'Die Freiheit des Individuums läßt sich nicht individuell, sondern nur in der sozialen Genossenschaft erreichen.'

19 Zie J. Schaaf, *De dialectisch-materialistische filosofie van Joseph Dietzgen*, Kok Agora, Kampen 1993. Over Dietzgen en Feuerbach, zie hoofdstuk 7 (pp. 131-173); over Dietzgen en de Amerikaanse arbeidersbeweging, zie hoofdstuk 10 (pp. 209-228).

20 J. Dietzgen, *Die Franzosen haben den Amerikanern die 'Freiheit' geschenkt*, in *Der Sozialist*, 1e jrg., nr. 27, New York 4 juli 1885. Het voert te ver om in dit korte hoofdstuk uitvoerig op het marxistische vrijheidsbegrip in te gaan. Zie hierover ook J. Schaaf, *Vrijheid als rode draad*, hoofdstuk 6 (pp. 45-59) van *Karl Marx, Bekend en onbekend*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000.

makkelijk een mooi beeld weggeven dat de vrijheid symboliseert, maar daarmee heeft de ontvanger die nog niet verkregen.

Ongetwijfeld beïnvloed door de religiekritiek van Feuerbach, meent Dietzgen dat mensen beelden aanbidden als het nagestreefde ideaal zelf nog niet kan worden bereikt. Anders zou deze verering geen betekenis hebben. Het is als met de foto van een geliefde, waar iemand vol adoratie naar kijkt als de geliefde zelf afwezig is. Als de geliefde er wel is, ga je echt niet naar die foto zitten turen. Symbolen vervangen een nagestreefde werkelijkheid en verliezen aan betekenis wanneer die wordt gerealiseerd.

Zo vervult het Vrijheidsbeeld een reële functie zolang de vrijheid *nog niet* gerealiseerd is. In die zin, zou je kunnen toevoegen, duidt de verering van dit beeld op een vorm van vervreemding. Het is vervreemding van de vrijheid zelf.

De arbeidersklasse, aldus Dietzgen, heeft een reëlere voorstelling van vrijheid nodig dan een mooi vrouwenbeeld. Eeuwenlang was volgens hem het vrijheidsideaal een abstract ideologisch 'Phantastikum', net als andere mysterieuze dingen. Dit fantastische ideaal moet worden geconcretiseerd. En dan zal moeten worden toegegeven dat de slavernij van de één vrijheid voor de ander betekent. Bovendien is die laatste vrijheid ook geen volledige, geen echte vrijheid, want die is van onderdrukking en uitbuiting afhankelijk.

Daarom kan *Miss Liberty* niet de volle vrijheid *van allen* representeren. Tegenover de 'unspezifizierten blauen Freiheit' moet de materiële klassenvrijheid worden gesteld, de geconcretiseerde, materiële, proletarische verlossing van uitbuiting, ellende, honger en nood. Deze sociale vrijheid kan de basis vormen voor een grotere individuele vrijheid en voor verdere persoonlijkheidsontwikkeling.

In 1885 had het Vrijheidsbeeld voor de veelal berooide immigranten een grote symbolische waarde. Het ging om hun eigen vrijheidsideaal en de kans op een beter bestaan.

Is de door liberalisme en kapitalisme beloofde vrijheid nu ten volle gerealiseerd en is dáárom het beeld van minder betekenis dan vroeger? Neen, het is vervangen door zakelijker symbolen, op basis van een hardere zakelijkheid. In het huidige officiële vrijheidsdenken van de Verenigde Staten domineert een hard en zakelijk idee van vrijheid, de mondiaal opererende kapitalistische vrijheid om winst te maken en de

meerwaarde te incasseren. Het kapitalisme is verder ontwikkeld dan in Dietzgens tijd en uit zich graag in verzakelijkte vormen, vaak liever dan in romantische beelden en symboliek.

De Twin Towers vormden een perfecte zakelijke uitdrukking, maar riepen ook agressie op, zoals bleek op 11 september 2001. *Miss Liberty* daarentegen wordt ongestoord gelaten en is nog goed voor nostalgische oprispingen, herdenkingen, uitstapjes, souvenirs of als filmdecor.

Al twijfelden politici en financiers over een passende bestemming van Ground Zero, de druk was groot om hier een nieuw kapitalistisch symbool neer te zetten. Overigens is dat niet erg. Een beeld kan doen herinneren aan de achterliggende waarheid. Socialisten en communisten willen dan ook niet zozeer dat beeld tenietdoen, als wel de werkelijkheid daarachter revolutioneren. Daarbij is het wel handig te weten wat beelden kunnen betekenen en dóen.

7 Een continue lijn

– ..., en dan wordt de oorlog verklaard. En het eeuwige onrecht, het voortdurende geweld, gesymboliseerd in de fabel van de wolf en het lam, wordt weer bloedig-rood bijgeschreven in de Engelse geschiedenis. –

KARL MARX

In de tweede helft van maart 2003 vielen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië Irak aan. Enkele weken erna gold de oorlog alweer als afgelopen. Een vlotte oorlog. Maar als je de hele voorgeschiedenis en de lange bloedige nasleep meerekent, is dit een lange oorlog.

Dat is het kenmerk van het imperialisme. Het gaat niet alleen om de direct aanwijsbare belangen of om de olie, maar om sterke machtsposities met een brede uitstraling. Het gaat om strategische langeretermijnbelangen, waarin de kapitalistische winstmogelijkheden worden versterkt en macht wordt uitgeoefend in een groot gebied. De machtshegemonie richt zich niet tegen een enkel land, maar de verre omtrek zal ondervinden hoe de macht wordt beheerst. Alle spelers moeten dan opnieuw hun spel gaan spelen volgens de nieuw ontstane en opgelegde regels. Een oorlog brengt meer teweeg dan direct zichtbaar is.

Zo lijkt een imperialistische oorlog soms kort te duren, want in bredere verhoudingen wordt een zwakke schakel van de tegenstander(s) aangegrepen, maar wel op een punt dat voor langere termijn van strategisch belang is. Een imperialistische oorlog is daarom meestal een lang van tevoren uitgekende oorlog. En de korthed ervan is vaak een bedrieglijke schijn, die niet lang kan worden opgehouden.

Als weinig anderen analyseert Marx in zijn tijd zó haarscherp dezelfde soort interacties van korte- en langetermijnpolitiek, en de politieke en economische belangen van verschillende landen, groepen, vorsten en krijgsheren. Dan hebben we het ook over het Midden- en Verre Oosten, en over de koloniale en vroegimperialistische politiek van Groot-Brittannië.

Het gebied van Irak en daaromheen is in Marx' tijd anders verkaveld dan nu. Zo valt het grondgebied van het huidige Irak dan onder het Ottomaanse Rijk, het Groot-Turkije. Maar de strijd tussen Engelse, Franse, Russische, Turkse en lokale, bijvoorbeeld Perzische en Afghaanse, belangen lijkt op de huidige.

In de analyse van concrete daden en de samenhang met bredere verbanden is Marx op z'n best. Dat is ook zo in zijn artikel dat op 7 januari 1857 in de *New-York Daily Tribune* verschijnt, dat gaat over het uitbreken van de Engels-Perzische oorlog: 'De oorlogsverklaring van Engeland of liever van de Oostindische Compagnie aan Perzië is de herhaling van een van die listige en meedogenloze trucs van de Engelse diplomatie in Azië, waardoor Engeland zijn bezittingen op dit continent heeft vergroot. Zodra de Compagnie een hebzuchtige blik op de bezittingen van een willekeurige onafhankelijke heerser of op een gebied werpt, waarvan de politieke en commerciële hulpbronnen of zijn geld en edelstenen worden begeerd, wordt het slachtoffer beschuldigd een of ander verondersteld of werkelijk verdrag geschonden, een verzonnen afspraak gebroken, of een beperkende bepaling overschreden dan wel een of ander ontastbaar vergrijp begaan te hebben, en dan wordt de oorlog verklaard. En het eeuwige onrecht, het voortdurende geweld, gesymboliseerd in de fabel van de wolf en het lam, wordt weer bloedig-rood bijgeschreven in de Engelse geschiedenis.'²¹

Dat komt bekend voor. Ook Saddam Hoessein zou alle verdragen aan zijn laars lappen door massavernietigingswapens paraat te houden. En dát is het voorwendsel, de legitimering, maar eigenlijk de dekmantel voor de Verenigde Staten en Groot-Brittannië om de eigen belangen te behartigen. Als zo vaak op de nietsontziende manier, de oorlog.

Het Perzische leger legt in 1857 snel het loodje. Net als nu bestaat er de berekening van wat de zwakke schakel is en hoe het Engelse belang versterkt kan worden, ten koste van onder meer het bestaande Franse belang in dit gebied. Dat laatste speelt duidelijk mee, net als tegenwoordig. Marx kenschetst de situatie van vlak vóór de oorlog als volgt: 'In Teheran, de hoofdstad van Perzië, is de Engelse invloed zeer gering, want ongeacht de daar aanwezige Russische intriges, neemt Frankrijk

21 K. Marx, *Der Englisch-Perzische Krieg* (geschreven op 30 oktober 1856 en verschenen op 7 januari 1857), in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 12, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 71.

een prominente plaats in, en Perzië moet van deze drie zeeschuimers de Britse het meeste vrezen.²²

Marx schrijft mooi. Eerst de pakkende essentie van de analyse. Daarna een reeks van feiten die de analyse invullen en uitwerken, en waarin tal van concrete actoren worden benoemd. Concreet, empirisch, maar ook steeds de bredere samenhang verkennend. Immers, de politieke verhoudingen, ook de koloniale en imperialistische, vormen een geheel. Die moet men kennen, zonder de feiten te verwaarlozen.

Maar, zullen sommigen tegenwerpen, de religieuze verschillen spelen toch ook een rol? Marx neemt in zijn analyse nadrukkelijk de etnische en religieuze verschillen mee, zoals de stromingen van de islam die in dit gebied een belangrijke rol spelen.

Maar hier geldt – net als met de vermeende schending van verdragen – dat ook de religie misbruikt wordt om politieke en economische aanspraken en tegenstellingen, en verschillen in rijkdom en armoede die leiden tot oorlog, symbolisch af te dekken, deze te sanctioneren.

Hierover schrijft Marx als hij het heeft over de tegenstellingen tussen Afghanen en Perzen: 'Dit politieke antagonisme tussen de Afghanen en Perzen, dat op het verschil van afstamming berust, met historische herinneringen vermengd wordt en door grensconflicten en wederzijdse gebiedsaanspraken overeind wordt gehouden, wordt ook als het ware door een religieus antagonisme gesanctioneerd, want de Afghanen zijn islamieten van de Soenna-sekte, dat betekent van het orthodoxe islamitische geloof, terwijl Perzië het bolwerk van de ketterse Sji-ieten vormt.'²³

Ja, er bestaat een continue lijn. Dat is het geval in de politieke kapitalistische verhoudingen die leiden tot tegenstellingen, armoede en oorlog. En deze lijn bestaat door list en bedrog, en door de niet-religieuze exploitatie van het geloof, die uitbuiting, onderdrukking en oorlogen heiligt. Gelukkig bestaat er óók een continue lijn in de analyse van deze tegenstellingen, die leidt tot verzet hiertegen en tot betere verhoudingen.

22 *Der Englisch-Perzische Krieg*, p. 72.

23 K. Marx, *Der Krieg gegen Persien* (geschreven op 27 januari 1857, verschenen op 14 februari), in *MEW*, deel 12, p. 118.

8 Gedurfde politieke inzet

- Ontwapening en daarmee het waarborgen van de vrede is mogelijk, is zelfs betrekkelijk gemakkelijk uitvoerbaar. En Duitsland is, meer dan een andere geciviliseerde staat, bij machte en geroepen tot het realiseren ervan. –

FRIEDRICH ENGELS

Engels' uitspraak dateert van 1893. Is er dan nu vrede, meer dan honderd jaar na deze ferme bewering? Kan deze uitspraak – ondanks alle oorlogen en geweld – nog betekenis hebben?

De afloop tot dusverre en de verre van fraaie rol van Duitsland in de geschiedenis van de twintigste eeuw zijn ons bekend. Het is echter maar de vraag of Engels er in 1893 voor honderd procent van overtuigd was dat de 'betrekkelijk gemakkelijk' uitvoerbare vrede voor het oprapen lag. Het was een tijd van enorme bewapening en Engels, die zich zijn hele leven interesseerde voor militaire geschiedenis, was daarvan doordrongen.

Maar het was ook een tijd van precaire machtsverhoudingen, waarin de sterk in kracht gegroeide internationale arbeidersbeweging en met name de Duitse revolutionaire sociaal-democratie een sterke rol kon spelen.

Gezien deze situatie vindt Engels een goede afweging nodig, een analyse en inschatting van wat er politiek moet gebeuren. Elke kans op sociale vooruitgang en vrede moet worden gegrepen. Internationale solidariteit verzet zich immers tegen oorlog en zeker tegen de zogeheten staande legers, de beroepslegers die fraai konden exerceren, maar in wezen vooral gericht waren tegen de eigen bevolking.

Friedrich Engels schrijft daarover: 'Ik probeer slechts vast te stellen, dat vanuit een zuiver militair standpunt absoluut niets een geleidelijke afschaffing van de staande legers in de weg staat. En dat, wanneer deze legers desondanks in stand worden gehouden, dit niet geschiedt om militaire, maar om politieke redenen. Dat dus om kort te gaan de legers niet

zozeer bescherming moeten bieden tegen een vijand van buiten af als wel tegen de binnenlandse vijand.²⁴

Welke vijand was dat? De in kracht gegroeide revolutionaire arbeidersbeweging. In Duitsland bestond wat dit betreft een paradoxale situatie. Enerzijds was er veel repressie tegen de arbeidersbeweging, met als dieptepunt de zogeheten Socialistenwet, die van 1878-1890 van kracht was. Deze wet breidelde de socialistische organisatie enorm en was op het moment dat Engels hier schrijft nog maar kort opgeheven. Anderzijds was de revolutionaire sociaal-democratie in kracht gegroeid, nam het ledental jaarlijks sterk toe, werd de organisatie hechter en was het aantal SPD-leden in de Duitse Rijksdag inmiddels gegroeid tot boven de tien procent.²⁵

Engels staat een politiek voor die consequent en realistisch is, en uitgaat van de kansen voor de arbeidersbeweging en het proletariaat. Hij wordt door leiders van die beweging vaak om zijn standpunt gevraagd. Dat gebeurt in 1893 ook. In de Rijksdag ligt een wetsontwerp voor dat veel extra geld verlangt voor het leger, waardoor maatschappelijke onrust is ontstaan. August Bebel vraagt Engels welk standpunt de sociaal-democratische fractie in de Rijksdag moet innemen.

Engels schrijft dan als antwoord in *Voorwaarts* de artikelenserie *Kann Europa entwapenen?* Hij geeft hierin niet slechts een standpunt, maar als basis daarvoor een uitgebreide beschouwing over de Europese politieke verhoudingen, inclusief de rol van Rusland daarin. Feitelijk is er sprake van een overgangssituatie van de politieke strijd in Europa sinds de tijd na Napoleon naar de situatie van de Eerste Wereldoorlog. Hierin spelen permanent de grote machten Engeland, Frankrijk en opkomende machten als Duitsland, Rusland en Italië een rol, én betwisten zij elkaars rol. Duitslands positie hierin was na de Duits-Franse oorlog van 1870-1871 enorm versterkt.

Het is dié situatie waarin de 72-jarige Engels politieke moed toont, door veel méér te geven dan het directe antwoord op Bebels vraag. Want er is politiek nu veel meer mogelijk dan alleen tegen de oorlogsbegroting stemmen.

24 De serie van Engels *Kann Europa abrüsten?* staat in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 22, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, pp. 369-399. Dit citaat op p. 371. Ned. vert. *Kan Europa ontwapenen?* Pegasus, Amsterdam 1974, p. 9.

25 Zie hierover o.m. D. Fricke, *Die deutsche Arbeiterbewegung, 1869 bis 1914, Ein Handbuch über ihre Organisation und Tätigkeit im Klassenkampf*, DEB Verlag das Europäische Buch, Berlin 1976, p. 526.

Hij schrijft: 'Ik beweer: ontwapening en daarmee het waarborgen van de vrede is mogelijk, is zelfs betrekkelijk gemakkelijk uitvoerbaar. En Duitsland is, meer dan een andere geciviliseerde staat, bij machte en geroepen tot het realiseren ervan.'²⁶

Dit is een gedurfde inzet die zowel uitgaat van de gegroeide kracht van Duitsland binnen de Europese verhoudingen, waardoor Duitsland risico's kán nemen, als van de gegroeide kracht van het Duitse socialisme. In één manoeuvre wil Engels het militarisme terugdringen, de democratische macht van de bevolking vergroten en de internationale spanning verminderen. Dat laatste is van extra belang, wanneer we ons realiseren dat oorlogen door de machthebbers worden uitgeroepen, maar het volk gedwongen wordt het strijdperk te betreden en het overgrote deel van de slachtoffers dus valt onder mensen die niet zelf voor een oorlog hebben gekozen.

Engels pleit voor een internationaal verdrag over algemene en trapsgewijze vermindering van de dienstdtijd en daarmee voor vermindering van oorlogsuitgaven en bewapening.²⁷ Een defensief pleidooi – tegen het wetsontwerp – bouwt hij om in een strijdbare strategie vóór ontwapening, op een realistische manier.

Realistisch? Een groot deel van Engels' betoog gaat over hoe ook andere landen als Frankrijk en Rusland belang hebben bij zo'n verdrag, en gezien de machtsverhoudingen moeilijk of onmogelijk dit eenzijdig kunnen ontduiken of doorbreken. Juist de trapsgewijze aanpak moet zijn voorstel realistisch maken.

Engels noemt ook psychologische aspecten. Zo schrijft hij dat een stelsel van algemene dienstplicht met reserve te verkiezen is boven een beroepsleger. Waarom? Onder meer omdat het eerste voor een groter deel bestaat uit gehuwde mannen en het andere uit vrijgezelle beroeps-soldaten. Het eerste is daarmee van nature minder offensief.

Verlaging van de dienstdtijd vindt Engels noodzakelijk voor het economische bestaan van alle landen en voor het behoud van de vrede.²⁸ Juist in vreedstijd moeten morele overwegingen een kans krijgen, en dan moet men geen oorlog voorbereiden, maar de langdurige vrede. Die visie vat hij mooi samen: 'Er wordt zoveel gesproken over de beslissende waarde

26 MEW, deel 22, p. 373. Ned. vert., p. 11.

27 Zie o.m. MEW, deel 22, pp. 374-375 en 384. Ned. vert. zie o.m. pp. 13 en 23.

28 Zie MEW, deel 22, pp. 381-382. Ned. vert. zie p. 20.

van de morele factoren in oorlogstijd. En wat doet men in vredestijd anders dan deze bijna stelselmatig vernietigen?'²⁹

Duitsland is sinds de Duits-Franse oorlog gevreesd in Europa. Daarom, zo meent Engels, moet juist Duitsland zich inzetten een vredestichter te worden. Er is een verovering nodig, namelijk een *morele verovering* van de vrede.

Zo is Friedrich Engels tot op hoge leeftijd een theoreticus van het revolutionaire socialisme, maar evenzeer een praktisch politicus met een gedurfde inzet. Beide komen op dezelfde politiek neer.

29 MEW, deel 22, p. 395. Ned. vert. p. 36.

9 Bakoenin, onze vriend

– In haar nummer van 15 februari 1849 bracht de *Neue Rheinische Zeitung* een hoofdartikel over Bakoenins brochure *Oproep aan de Slaven*, dat begon met de woorden: ‘*Bakoenin is onze vriend*. Dat zal ons er echter niet van afhouden zijn brochure aan een strenge kritiek te onderwerpen.’ –

KARL MARX³⁰

Karl Marx en Michail Bakoenin waren niet altijd dik bevriend. Bepaald niet. Sinds het moment dat Bakoenin zich met de *Eerste Internationale* ging bemoeien – aanvankelijk tot vreugde van Marx³¹ – en sindsdien afwisselend eigen anarchistische groeperingen vooropstelde, dan weer in de *Eerste Internationale* optrok, leken Marx en Bakoenin tot elkaar veroordeelde tegenstrevers te zijn.³²

Het gaat hierbij om een strategisch-inhoudelijk belangrijke kwestie. Want wat is nu het beste, te strijden voor vrijheid en tegen de onderdrukkende staat als zodanig om op die basis zelf economisch en moreel het heft in eigen handen te nemen, of eerst op basis van massa-actie van de arbeidersklasse politieke en economische macht te verwerven om van daaruit persoonlijke vrijheid en emancipatie te bevorderen en een socialistische staat na te streven? Het lijkt een kip-eikwestie, en beide benaderingen zijn van belang en sluiten elkaar niet eens helemaal uit. Toch leiden ze in de dagelijkse strijd doorgaans tot heel andere strategieën. Althans zoals in de politieke geschiedenis tot heden het geval bleek.

In de tijd van de *Eerste Internationale* – van 1864-1876 – groeide Marx' invloed in de arbeidersbeweging internationaal sterk. Tegelijkertijd nam met name in verschillende Romaanse talen sprekende landen Bakoenins

30 K. Marx, *Michail Bakunin* (1853), in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 9, Dietz Verlag, Berlin DDR 1975, p. 295.

31 Zie hierover o.m. I.A. Bach, L.I. Golman, W.E. Kunina (Hrsg.), *Die erste Internationale*, deel 1, Verlag Progreß, Moskau 1981, pp. 197-199.

32 Zie hierover o.m. I.A. Bach, L.I. Golman, W.E. Kunina (Hrsg.), *Die erste Internationale*, deel 1, pp. 199-201.

invloed toe, zeker sinds de verdere profilering van zijn anarchistische ideeën. De hierdoor ontstane strijd resulteert in de uitsluiting van Bakoenin van de *Internationale* op het Haagse congres van 1872. Tevens wordt dan besloten het secretariaat van de *Internationale* te verplaatsen van Londen naar New York, onder leiding van Marx' en Engels' vriend Friedrich Adolph Sorge. Dit betekent een stap naar het einde van deze organisatie, die in 1876 wordt opgeheven.

150 jaar geleden, in 1853, was het nog niet zover en een incident getuigt ervan dat Marx, ongeacht zijn sympathieën en voorkeuren, eraan hecht zich aan de feiten te houden.

Op 30 augustus 1853 schrijft Marx een artikel – een soort ingezonden brief – over Bakoenin aan de krant *The Morning Advertiser*, dat ook wordt geplaatst. Iets eerder, op 23 augustus, had 'F.M.' – dit is Francis Marx, een Engelse conservatieve publicist – Bakoenin een Russische geheime agent genoemd. In de daaropvolgende discussie wordt naar de *Neue Rheinische Zeitung* verwezen, waaraan Karl Marx in 1848-1849 leiding gaf. Er wordt door de Engelse conservatief gesuggereerd dat daarin al over Bakoenin als agent van tsaar Nicolaas geschreven zou zijn.

Marx wijst die beschuldiging af en legt vervolgens deze kwestie uit. Er waren destijds – in juli 1848 – wel dergelijke geruchten, maar Bakoenin zelf verklaarde dat het Russische gezantschap die de wereld had ingestuurd. Marx publiceerde in de *Neue Rheinische Zeitung* alle relevante berichten hierover, inclusief Bakoenins eigen verklaring.

Daarbij bleef het destijds niet, schrijft Marx in 1853.³³ Want later in datzelfde jaar 1848 ontmoette hij Bakoenin en vernieuwden zij hun vriendschap, die hen voor de Februarirevolutie van 1848 nauw had verbonden. In 1849 werd in Marx' krant Bakoenins brochure *Oproep aan de Slaven* besproken. Die bespreking begint met de woorden: '*Bakoenin is onze vriend.*' Als politicus voegt Marx eraan toe dat dit niet wegneemt dat die brochure aan strenge kritiek zal worden onderworpen.

Waarom reageert Marx op zo'n ogenschijnlijk onderschikte kwestie waarin de voor hem politiek onbetekenende 'F.M.' wel erg oude koeien uit de sloot haalt? Het gaat erom de revolutionaire politieke beweging zuiver en scherp te houden. Er zijn meningsverschillen, zelfs zó dat ze de socialistische beweging uiteen kunnen drijven. Maar de inzet van revo-

33 Zie K. Marx, *Michail Bakunin*, p. 295.

lutionairen en activisten mag niet belasterd worden door intriges van buiten. Bij zulke intriges staat men voor elkaar in.

Als revolutionair eindigt Marx daarom uitdagend: 'Wat 'F.M.' betreft, die immers van het vaststaande idee uitgaat, dat revoluties op het continent de geheime plannen van Rusland bevorderen, zo moet hij, wanneer hij op een of andere manier aanspraak op consequent denken wil maken, niet alleen Bakoenin, maar iedere revolutionair in Europa als Russische agent veroordelen. In zijn ogen is de revolutie zelf een Russische agent. Waarom Bakoenin dan ook niet?'³⁴

34 K. Marx, *Michail Bakunin*, p. 296.

10 Zelf Marx en Engels lezen

– We hebben gezien welke betekenis onder de veronderstelling van het socialisme de *rijke variatie* van de menselijke behoeften heeft, en dus zowel een *nieuwe manier van produceren* als ook een nieuw *voorwerp* van die productie inhoudt. Het is een nieuwe bevestiging van de *menselijke* zijnskracht en een nieuwe verrijking van het *menselijk* zijn. –

KARL MARX³⁵

Marx, zó gelezen wil laten zien dat nauwkeurige lezing van de werken van Karl Marx en Friedrich Engels waardevol is, zowel voor de dagelijkse politieke strijd als om de betekenis van de verdergaande gedachten hierin.

‘Zó gelezen’ kan ook betekenen dat hoe nauwkeurig de interpreter te werk gaat, een andere lezer er misschien met recht en reden weer net iets anders uithaalt. Bijvoorbeeld omdat de eigen positie mede bepaalt hoe je leest. Een activist die opkomt voor de Palestijnse zaak zal Marx’ uitspraak ‘Het volk dat een ander volk onder het juk brengt, smeedt zijn eigen ketenen’³⁶ in eerste instantie in een ander daglicht stellen, dan iemand die kinderarbeid in India aanklaagt. De eerste zal waarschijnlijk in de eerste plaats denken aan volkeren of naties die andere onderdrukken, de tweede aan klassen of groepen die andere groepen uitbuiten. Een nader gesprek zal weliswaar tot de conclusie kunnen leiden dat er een nauwe samenhang bestaat tussen de strijd van beiden, maar een eerste lezing zal niet ieder direct op die gedachte brengen. Iemand die strijdt tegen de kapitalistische globalisering zal wellicht Marx’ uitspraak weer anders lezen, maar ook een goede intermediair kunnen zijn voor de twee eerstgenoemde lezers.

35 K. Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, Ergänzungsband, *Schriften bis 1844*, deel 1, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 546. In de Nederlandse vertaling van Uitgeverij Progres, Moskou 1987, zie p. 106.

36 K. Marx, *Der Generalrat an den Föderalrat der romanischen Schweiz*, 1870, in *MEW*, deel 16, Berlin DDR 1973, p. 389.

'Zó gelezen' moet daarom ook als uitdaging worden opgevat. Ga Marx zelf lezen! Om deze reden lijkt het goed in deze serie wat titels aan te bevelen. Wat moet je zoeken, waar gaat dat over, en hoe te beginnen? In dit korte bestek kan niet meer dan een voorzet worden gegeven.³⁷ Ga Marx en Engels lezen, als aanzet om stukje bij beetje dieper in hun revolutionaire denken te duiken. Scholingen zijn onmisbaar, maar zelf lezen zeker ook.

Misschien is het even wennen, de boeken en kortere geschriften van Marx en Engels met hun Duitse schrijfstijl van 150 jaar geleden. Maar zit je er eenmaal in, dan blijft Marx boeien, bijvoorbeeld door de diepgaande wijze waarop hij sociale, economische, politieke en filosofische verbanden blootlegt en verheldert. En wil je nog verder Marx' werk bestuderen, dan zul je zien dat je al snel leert verwijzingen en informatie te vinden bij uitspraken die een nadere toelichting verdienen.

Een *toptien* van aanbevelingen kan helpen een begin te vormen. Een selectie van tien teksten betekent dat andere aanbevelenswaardige teksten erbuiten vallen. Een motivatie voor de hier gemaakte keuze kan bijvoorbeeld zijn dat van sommige andere teksten geen Nederlandse vertaling bestaat of dat deze moeilijk te vinden is.

O ja, dat brengt ons op de vraag hoe je deze boeken vindt. Veel zijn vertaald en destijds uitgegeven door Pegasus (CPN) of in Moskou door Progres. Soms ook door andere uitgeverijen, zoals de Nederlandse vertalingen van het eerste deel van *Das Kapital*. Bij de NCPN zijn nog diverse titels voorradig uit de CPN-erfenis en ook bij De Slegte of andere antiquariaten zal het nodige te vinden zijn.

Deze poging een *toptien* aan te bevelen leidt tot *drie* boeken met een vooral filosofisch karakter, *vijf* over socialistische politiek, klassenstrijd en geschiedenis, en ten slotte tot *twee* economische titels. Dit is overigens een globale aanduiding. Marx' dialectisch denken legt juist verbanden tussen deze verschillende aspecten.

Het eerste te noemen filosofische boek is moeilijk, dus de leesvolg-orde kan gerust anders zijn. Begin bijvoorbeeld met *Het communistisch manifest* of met *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland* van Engels.

37 Dit hoofdstuk kan makkelijk leiden tot een zeer omvangrijke bronnenlijst met reeksen jaartallen van verschijningsdata en met opmerkingen over wijzigingen in sommige teksten. Vanwege de leesbaarheid wordt die hier achterwege gelaten.

Drie filosofische boeken. In Marx' denken tref je in de beginjaren veel filosofie aan. Marx en Engels denken kritisch na over de filosofie na Georg Hegel, de grote dialectisch-idealistische filosoof. Hun eigen eerste uitgewerkte formuleringen van het dialectisch materialisme (filosofie) en het historisch materialisme (politiek en maatschappijtheorie) ontstaan in de periode 1843-1845. Aantekeningen van Marx die dit denkproces laten zien, staan in de *Economisch-filosofische manuscripten* van 1844. Pittig en wat fragmentarisch, maar heel rijk van inhoud.

Als je dat gelezen hebt wordt het lezen van het tweede boek, *De Duitse ideologie (deel I, Feuerbach)* dat iets later geschreven is, een stuk eenvoudiger. Hierin wordt het historisch materialisme concreter geformuleerd aan de hand van kritiek op Ludwig Feuerbach. Ook vind je hier opnieuw Marx' en Engels' fundamentele kritiek op het vervreemdende karakter van de burgerlijk-kapitalistische maatschappij. Dit boek geeft bovendien een duidelijk pleidooi voor een niet-vervreemdende, communistische maatschappij. Alleen daarin kan het *menselijk* bestaan tot volledige ontplooiing komen.

Een derde filosofische aanrader is het boek van Engels *Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie*, een werk uit 1886. Engels kijkt hierin terug op hun filosofische ontwikkeling en geeft kernachtig het denken van Marx en hem weer. In zekere zin is dit werk tevens een herwaardering van de filosofie van Feuerbach, al noemt Engels tegelijk diverse kritiekpunten hierop. Over hun eigen denken staat er, dat de materialistische dialectiek 'ons beste instrument en ons scherpste wapen' is.³⁸ Bij dit werk publiceert Engels voor het eerst Marx' *Stellingen over Feuerbach* van 1845, als illustratie hoe Marx en hij Feuerbachs denken verwerkten bij het formuleren van hun eigen ideeën. De elfde stelling is bekend: 'De filosofen hebben de wereld slechts verschillend geïnterpreteerd; het komt erop aan haar te *veranderen*.'³⁹

Vijf politieke boeken, over het historisch materialisme. Een geweldige start van de politieke analyse geeft Engels al in 1845 met zijn boek met de voor zich sprekende titel *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*.

38 Zie F. Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, 1886, in *MEW*, deel 21, Berlin DDR, p. 293. Ned. vert., 3e verbeterde druk, Pegasus, Amsterdam 1973, p. 47.

39 K. Marx, *Thesen über Feuerbach*, 1845, in *MEW*, deel 3, Berlin DDR 1969, p. 7. De Nederlandse vertaling vindt men o.m. in de Pegasus-uitgave van de genoemde tekst van Engels over Feuerbach (zie vorige noot).

In 1848 verschijnt *Het communistisch manifest*, door Marx en Engels samen geschreven, met Marx' hand voor de 'finishing touch'. Het wordt wel het eerste hoofdwerk van Marx genoemd, waarbij *Het kapitaal* dan het tweede is. In dit manifest vind je aan het einde van de tekst het sindsdien wereldberoemde motto 'Proletariërs aller landen, verenig je!' Dat drukt precies uit waarom het geschreven is. Het is het politiek manifest van de *Bond der Communisten*, een internationale arbeidersvereniging, voorloper van de *Eerste Internationale* en van de revolutionaire sociaal-democratische partijvorming.

Als derde aan te raden boek kun je zoeken naar een van de verschillende historisch-materialistische analyses die Marx presenteerde over de politieke ontwikkelingen in Frankrijk. Hiervan zijn er meerdere in het Nederlands vertaald. Lees bijvoorbeeld *De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*, een boek met een mooie mix van serieuze politieke analyse, humor en cynisme. Hoezo dat laatste? Marx schrijft: 'Hegel merkt ergens op, dat alle grote wereldhistorische feiten en personen als het ware tweemaal optreden. Hij vergat eraan toe te voegen: de ene keer als tragedie, de andere keer als klucht.'⁴⁰ De politiek-historische klucht van Louis Bonaparte, neef van de grote Napoleon, wordt in dit werk in detail beschreven.

Het vierde boek had net zo goed in het rijtje economische titels genoemd kunnen worden. Het is Marx' *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*, een uitgebreid grondig werk dat later, na het verschijnen van *Het kapitaal*, als voorstudie daarvan kan worden opgevat. Waarom dan toch hiér genoemd? De Nederlandse editie van uitgeverij Pegasus bevat een *Voorwoord* uit 1859, waarin Marx kort en krachtig zijn historisch-materialistische basis-bovenbouwtheorie uitlegt, alsmede beknopt zijn opvatting hoe sociale revoluties ontstaan. Basis en bovenbouw: 'Met de verandering van de economische grondslag (basis) ondergaat de gehele reusachtige bovenbouw een in mindere of meerdere mate snelle ingrijpende verandering.'⁴¹ Eigenlijk is dit zó te kort om de verstrekkendheid van deze gedachte goed te zien. Men leze het na.

Het vijfde? Communisten zeggen vaak dat hun toekomstvisie niet utopisch is, maar een realiseerbaar ideaal. Dit is een soort parafrase op Engels' titel *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap*.

40 K. Marx, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, 1852, in *MEW*, deel 8, Berlin DDR, 1978, p. 115. Ned. vert. Pegasus, Amsterdam 1970, p. 19.

41 K. Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Vorwort*, 1859, in *MEW*, deel 13, Berlin DDR 1975, p. 9. Ned. vert. Pegasus, Amsterdam 1979, p. 7.

Dit boek is in 1882 verschenen en is eigenlijk een deel uit een uitgebreide filosofisch-politieke polemiek van Engels, de *Anti-Dühring* uit 1878. *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* is een werk met een heldere uitleg van het historisch materialisme en van belangrijke politieke ideeën van Marx en Engels. Deze beide titels zijn in het Nederlands vertaald.

Van de twee economische boeken is *Het kapitaal* het belangrijkste. Het is Marx' politiek-economisch hoofdwerk. Het eerste en bekendste deel hiervan is verschenen in 1867, een definitieve vorm is er sinds de tweede druk van 1873. Dit werk bundelt Marx' levenslange sociaal-economische studies en hier formuleert hij zijn uitgewerkte meerwaardetheorie. Alleen dit eerste deel van *Het kapitaal* is door Marx zelf geheel afge maakt. De latere delen zijn na Marx' dood in 1883 door Engels geredigeerd, op basis van vele door Marx geschreven manuscripten, die bedoeld waren als materiaal voor het volledige werk.

Als tweede economische titel is *Loon, prijs en winst* een aanrader. Dit boekje is handig om te lezen als inleiding op *Het kapitaal*. Het is een lange voordracht die Marx in 1865 hield voor de Algemene Raad van de *Eerste Internationale*. Als inleiding is dit boekje aan te bevelen boven ouder werk als bijvoorbeeld *Loonarbeid en kapitaal*, omdat in 1865 Marx' economische ideeën, zoals de meerwaardetheorie, nauwkeuriger zijn uitgekristalliseerd.

Marx' economisch werk wordt tegenwoordig – stukje bij beetje – weer meer onder de aandacht gebracht vanuit de discussies over globalisering en de crises van het kapitalisme. Het is goed belangrijke teksten van Marx dan helemaal uit te lezen. Wat schrijft hij bijvoorbeeld aan het einde van *Loon, prijs en winst*? Marx: 'Vakverenigingen doen goed werk als verzamelpunten van het verzet tegen de gewelddaden van het kapitaal. Zij slagen ten dele niet in hun opzet, doordat zij van hun macht een onoordeelkundig gebruik maken. Zij slagen in het algemeen niet in hun opzet, doordat zij zich beperken tot een guerrillastrijd tegen de uitwerkingen van het bestaande systeem, in plaats van tegelijkertijd te proberen dit systeem te veranderen, in plaats van hun georganiseerde krachten te gebruiken als een hefboom voor de definitieve bevrijding van de arbeidersklasse, dat wil zeggen voor het definitief afschaffen van het loonsysteem.'⁴²

42 K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, 1865, in *MEW*, deel 16, Berlin DDR 1973, p.152. Ned. vert. Pegasus, Amsterdam 1975, p. 80.

11 Marx' werk als inspiratiebron voor nu

– Binnen de particuliere eigendom heeft dit alles echter een omgekeerde betekenis. Iedere mens probeert in dat kader voor de ander een *nieuwe* behoefte te scheppen, om hem tot een nieuwe opoffering te dwingen, om hem een nieuwe afhankelijkheid op te leggen en hem tot een nieuwe vorm van *genot* te verleiden, en daardoor tot economische aftakeling. Ieder streeft (in dat systeem) ernaar een *vreemde* zijnskracht over de ander te laten heersen, om daarin bevrediging te vinden voor zijn eigen zelfzuchtige behoeften. –

KARL MARX⁴³

In het vorige hoofdstuk werd de lijn van de opzet van *Marx*, *zó gelezen* even doorbroken. In plaats van een thema werd een toptien gepresenteerd van aanbevolen werken. Marx zelf lezen, een beter doel kan dit boek niet dienen. Alle treffende en minder geslaagde inleidingen ten spijt, als je Marx echt als inspiratiebron wilt gebruiken, kun je het beste zijn werk zelf gaan lezen.

Alvorens weer een inhoudelijk thema op te pakken, is het goed nog eens te kijken waar je materiaal van en over Marx en Engels kunt vinden. Dit overigens zonder te suggereren nu een compleet overzicht te geven. Bij de NCPN zijn nog diverse titels van Marx, Engels, Lenin e.a. voorradig en ook bij De Slegte of antiquariaten zal het nodige te vinden zijn. Op die manier kun je zelf je Marx-bibliotheek opbouwen.

En internet; Marx, Engels of onderwerpen uit hun werk aangeklikt in je zoekmachine geeft je talloze pagina's en verwijzingen. Dat wordt dan zoeken geblazen om een ordening te vinden in de betrouwbare en minder betrouwbare teksten, en in de serieuze en misschien minder serieuze discussies. Interessant is in ieder geval dat je zo ook oorspronkelijk

43 K. Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, Ergänzungsband, *Schriften bis 1844*, deel 1, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, pp. 546-547. In de Nederlandse vertaling van Uitgeverij Progres, Moskou 1987, zie p. 106. De vertaling is iets aangepast. Dit citaat staat in de tekst direct na het motto van het vorige hoofdstuk.

ke teksten kunt vinden. Vaak zijn die in het Engels. Voor wie vrij goed Duits leest: Marx in zijn oorspronkelijke taal is en blijft het meest pakkend, al zijn er goede vertalingen.

Er bestaat ook minstens één mooie cd-rom met veel *Ausgewählte Werke* van Marx en Engels.⁴⁴ Wel wat prijzig, maar degelijk. De cd-rom is gebaseerd op de bekende blauwe banden, de DDR-uitgave van de *Werke* van Karl Marx en Friedrich Engels in 39 delen.⁴⁵

Hoewel omvangrijk, zijn deze *Werke* niet compleet en wordt er al jarenlang door een internationaal team gewerkt aan de *MEGA*, de *Marx Engels Gesamtausgabe*. Gelukkig is men erin geslaagd ook het afgelopen decennium door te gaan met de studie voor en de uitgave van dit werk. De volledige publicatie van alle 122 delen van de *MEGA* wordt pas in het jaar 2030 verwacht. Tot die tijd komt deel na deel uit, een voortgang die op internet te volgen is.⁴⁶ Wil je ooit diep op een bepaald aspect van Marx of Engels ingaan, dan kun je niet om dit standaardwerk heen, en zullen de delen die je nodig hebt waarschijnlijk geleend of gelezen moeten worden in een universitaire bibliotheek of op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

Niet alleen op internet blijkt dat de interesse voor Marx stukje bij beetje weer terugkomt. Je hoort dit ook zeggen, al wordt hierover in tijdschriften en kranten nog maar sporadisch geschreven. Naast Marx zelf ter hand te nemen, kun je gelukkig ook weer putten uit nieuwe literatuur die geïnspireerd is door de geschriften van Marx en Engels.

Gelukkig? Zijn de werken van Marx en Engels zelf niet voldoende of de al bestaande verwerking hiervan? Met het historisch materialisme als uitgangspunt moet je inderdaad zeggen dat dit 'gelukkig' is. Een nieuwe tijd en nieuwe historische perioden vragen om een eigen studie en oriëntatie. Een oriëntatie uit het verleden kan nooit voldoende zijn voor de toekomst. Daarmee weet je echter nog niet wát er van vorige oriëntaties nog waar en nuttig is en wat er nieuw te onderzoeken valt. Dat weet je alleen door kritisch te lezen en op basis van discussie en onderzoek. Het oude is niet waardeloos en het nieuwe nooit honderd procent nieuw, maar een juiste oriëntatie voor de strijd in het heden en voor een sociale toekomst te vinden is altijd weer een kunst op zich.

44 Verlag Directmedia Publishing GmbH, Berlin 1998, ISBN 3932544153.

45 Uitgeverij Dietz, Berlin DDR, diverse jaartallen van publicatie sinds 1956.

46 Zie . Met een zoekmachine zijn diverse verwante websites te vinden.

Hier ligt ook de grote waarde van nieuwe literatuur die zich geïnspireerd weet door Marx. Deze betekent een versterkte impuls om kritisch over de maatschappij na te denken. De inhoudelijke waarde van deze nieuwe literatuur over Marx en Engels kun je vaststellen door er goed kennis van te nemen, door discussie en onderzoek, en door de theorie te verbinden met de actie en strijd van vandaag de dag. De praktische strijd en de historische beweging zijn bepalend, de theorie moet de goede richting hierin helpen zoeken en langeretermijnperspectieven blootleggen.

Verderop worden twee recente Duitse titels over het belang van Marx' theorie voor de eenentwintigste eeuw genoemd. Beide zijn sterk economisch georiënteerd. Dat is niet toevallig. Marx' consequente analyse van de economie draagt veel bij om een samenhangende en consistente theorie te leveren met betrekking tot de economische crises en de kapitalistische globalisering. Het neoliberalisme heeft een dominante positie veroverd, links heeft onvoldoende aan een angstig, bijvoorbeeld slechts keynesiaans georiënteerd antwoord, en moet zoeken naar een hechter fundament. Hetzelfde geldt met betrekking tot de vaak nog beperkt uitgewerkte ideologie van het antiglobalisme c.q. andersglobalisme. Marx' *Het kapitaal* draagt bij een hechter fundament te vinden voor een sociale koers.

Dat Marx weer inspiratiebron is heeft meer redenen. Bedoelde boeken verschijnen circa tien jaar na de val van De Muur. Veel linkse intellectuelen keerden zich – al te voorbarig – af van het marxisme, vluchtten in stromingen als het postmodernisme en zochten hun heil bij Nietzsche of Heidegger. Nu tien jaar later dringt langzamerhand in brede kring – met name ook onder jongeren – het besef door dat Marx onkritisch aan de kant werd gezet.

Een Duitse publicist, Robert Kurz, publiceerde in 2000 *Marx lesen, Die wichtigsten Texte von Karl Marx für das 21. Jahrhundert*.⁴⁷ Deze keuze van 'belangrijkste' teksten steunt voor een groot deel op *Het kapitaal*. Tevens is er veel aandacht voor Marx' theorie waarin de kapitalistische maatschappij fundamenteel als sterk vervreemdend wordt bekritiseerd. Kurz stelt met Marx het kapitalisme als vervreemdende structuur ter discussie. Dat systeem moet opgeheven worden, om alle vervreemding op te heffen.

Van dit boek zijn best nadelen te noemen, zoals het feit dat Marx' teksten in een nieuwe volgorde worden neergezet, terwijl deze niet voor niets jarenlang werkte aan een logische ordening van zijn theorie. Belangrijke

47 Eichborn Verlag, Frankfurt am Main 2000.

verbanden kunnen dan uit het zicht raken. Een ander nadeel is misschien dat dit boek een volledig nieuwe start lijkt te willen maken, alsof alle vroegere analyses van marxisten er helemaal niet meer toe doen. Alsof je zó eenvoudig van de geschiedenis af komt, van zowel de mooie als de lelijke kanten, of van de lastigheden van een interpretatie daarvan.

Een belangrijk principieel punt is bovendien dat Robert Kurz Marx' idee van de rol van de arbeidersklasse bij het opheffen van vervreemdende structuren en van de onderdrukking terzijde schuift. Het wordt daarmee onduidelijk hoe zijn ideaal van de niet-vervreemdende maatschappij bereikt moet worden. Wie zijn in deze strijd de voornaamste actoren en hoe moet deze strijd vorm krijgen, wil die massaal en sterk worden en leiden tot een democratische sociale of socialistische maatschappij? Door overtuiging alleen? Ging dat maar zo makkelijk. Een sterke politieke organisatie zal toch een theoretische basis moeten hebben, een visie over hoe een dergelijke maatschappij bereikt, gestabiliseerd en verder ontwikkeld kan worden. Een theorie alleen is niet toereikend, een beweging zonder theorie zal echter ook in veel opzichten tekortschieten.

Maar goed, wanneer je met dergelijke bezwaren rekening houdt wordt hier wél in een expliciete samenhang Marx' en Engels' denken gepresenteerd, in hun eigen woorden en met een actueel commentaar. Een hedendaagse sociale beweging moet gebruikmaken van een werk als dit, zónder alles klakkeloos te hoeven aanvaarden. Ga het debat maar aan en loop er niet voor weg.

De tweede titel, nog recenter, is een bundel artikelen onder redactie van Olaf Gerlach, Stefan Kalmring en Andreas Nowak, met als titel *Mit Marx in 21. Jahrhundert, Zur Aktualität der Kritik der politischen Ökonomie*.⁴⁸ Elk artikel hierin denkt mét Marx over actuele vragen na, met meestal een sterk economisch accent. Soms wordt er direct bij Marx' teksten aangesloten, in andere artikelen lijken deze meer als inspiratiebron op afstand te werken. De insteek van de auteurs – van diverse linkse en socialistische pluimage – lijkt in sommige artikelen vrij pragmatisch. Wat levert Marx op?

Dat blijkt dan toch heel wat te zijn. Want Marx draagt in *Het kapitaal* basiselementen aan voor de strijd tegen het neoliberalisme en de kapitalistische globalisering. Daarnaast komen ook andere actuele vragen door Marx' analyse in een helder licht, zoals de tendens van ont-

48 VSA-Verlag, Hamburg 2003.

koppeling van loonarbeid en sociale zekerheid in de landen van de Europese Unie, de rol van de vakbonden onder de hegemonie van het neoliberalisme, de sociaal-economische ontwikkelingen in een langeretermijnperspectief en de crisistheorie. In een van de artikelen van de bundel wordt Marx' economisch werk gezien als een coherent raamwerk voor een *monetaire* analyse, een onderwerp dat zeker niet vaak zó besproken wordt. Er blijkt uit dat juist de coherentie en consistentie van Marx' ideeën houvast bieden in chaotische tijden en in complexe analyses.

Deze bundel kent een zekere spanning, omdat tussen de stukken een indirecte samenhang bestaat en tegelijk de onderwerpen verschillende kanten uitwaaiëren. Er wordt echter nágedacht, dat is een grote waarde. Ook hier stuit de kritische lezer wel op beperkingen. Er is veel exegese, veel uitleg van de theorie, en minder aandacht voor actie of strijd, voor beweging en verandering.

Zoals het was voor Wladimir Iljitsch Lenin, Franz Mehring, Henriëtte Roland Holst en vele anderen, is Marx' en Engels' denken nog altijd inspiratiebron voor een diepgaande analyse en voor de sociale strijd tegen onrecht en vervreemding. De weg die sociaal progressieven willen inslaan en de alternatieven die zij formuleren, moeten worden onderbouwd door een samenhangende visie. Zo'n visie is niet áf of afgesloten, maar vraagt wel om een coherent verhaal. Wanneer de wil er is, is – makkelijker dan vroeger – nu het debat mogelijk met alle socialisten, communisten, linkse sociaal-democraten, andersglobalisten en andere groepen die fundamentele sociale en ecologische verandering nastreven. Marx' denken is niet heilig, maar waardevol. Want de lijnen van het debat kunnen met een grondiger analyse beter worden uitgezet, en verder mobiliserend werken. Dan is er alleen maar winst.

12 Denken met een barst

– De filosofen hebben de wereld slechts verschillend *geïnterpreteerd*;
het komt erop aan haar te *veranderen*. –

KARL MARX⁴⁹

Marx' denken is dialectisch denken. De kosmos, de wereld en de maatschappij zijn volop in verandering, altijd in beweging, er zijn altijd nieuwe ontwikkelingen. Deze ontstaan vooral door interacties, door tegenstellingen, doordat tegengestelde krachten op elkaar inwerken. Met als resultaat dat er altijd nieuwe dingen, of nieuwe fasen binnen een langere ontwikkeling ontstaan.⁵⁰

In de cultuurgeschiedenis zijn zo ook belangrijke krachten, tegenkrachten en bewegingen werkzaam, die nieuwe situaties bewerkstelligen en daarmee weer oude tegenstellingen opheffen. Een belangrijk voorbeeld is de strijd tussen sociale klassen, waarin onderdrukte klassen en groepen rechten, vrijheden en macht afdwingen. Met deze dialectiek kan men deels bewust omgaan: de sociale krachten en tegenkrachten organiseren, om nieuwe, betere situaties mogelijk te maken.

Dialectisch denken is denken met een barst. De wereld vormt een eenheid, een samenhang, maar deze breekt voortdurend open. Steeds ontstaan nieuwe tegenstellingen, tegengestelde krachten. Dit gebeurt ook in de maatschappij en in ons denken hierover. Meen je net uit een vraag te zijn, dan dienen nieuwe tegenwerpingen zich aan. Dit is vaak onontkoombaar. Een geheel afgeronde visie vertoont al snel barsten, omdat de werkelijkheid complexer en dynamischer is.

Meestal mogen we blij zijn om de beperkte houdbaarheid van volledig afgeronde visies. Juist dát helpt de samenleving vooruit. Al bestaat

49 K. Marx, *Thesen über Feuerbach*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 3, Dietz Verlag, Berlin DDR 1969, p. 7.

50 Zie J. Schaaf, *Karl Marx, Bekend en onbekend*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000, hoofdstukken 5 en 9-12.

hier ook het risico dat veranderlijkheid voorbarig als enige ethische maatstaf wordt genomen. Want al is er vaak vooruitgang, er ontstaat ook strijd die met groot verlies en menselijke drama's gepaard kan gaan, zoals het dagelijks leven en de geschiedenis met haar vele oorlogen leren. De maatschappelijke dialectiek is echter een gegeven waar niemand omheen kan.

Situaties roepen altijd weer nieuwe krachten op. Interacties leiden altijd tot nieuwe omstandigheden. Daarin het zicht blijven houden op inzet voor sociale vooruitgang en daar passende organisatievormen voor vinden, is een sociale, politieke en morele vereiste.

In een van de Nederlands opiniebladen werd in de zomer van 2003 aan een oud-CPN'er die het communisme allang vaarwel had gezegd, de vraag gesteld: 'Wanneer toonde je denken een barst?' Er wordt mee bedoeld dat als vanzelfsprekend de vroegere ideologie en de ideeën van oud-communisten door tegenstrijdigheden onhoudbaar waren geworden. En als kennelijk even vanzelfsprekend wordt dan bedoeld dat er dan maar één oplossing bestaat: de hele socialistische idee loslaten.

Een dergelijke vermeende vanzelfsprekendheid is echter voorbarig. Want waarom gaven sommige oud-communisten hun visie zo relatief makkelijk op? Omdat ze dachten een wereldbeschouwing zonder barsten te bezitten. En deze werd de afgelopen twintig jaar door een werkelijkheid vol barsten en breuken weerlegd, zeker als het gaat om de mooie sluitende afgerondheid van hun visie.

Naïef of dogmatisch denken beklijft op den duur niet, omdat dit de maatschappij niet *in haar ontwikkeling* kan 'weerspiegelen'. Want die ontwikkeling zal altijd weer barsten, breuken of andere tegenstrijdigheden laten zien. Het is echter te gemakkelijk te denken dat je van het probleem af bent, wanneer je dan gelijk je hele sociale inzet overboord zet of zelfs gaat verloochenen. Want een wereld zonder solidariteit is ook bepaald niet zonder breuken.

Dialectisch denken is denken met een barst, bijvoorbeeld wanneer erkend wordt dat oude waarheden soms door nieuwe vervangen moeten worden. Tegenover die oude waarheden worden dan nieuwe uitspraken gesteld, wat leidt tot discussie en strijd. Maar altijd weer zal het denken (opnieuw) een eenheid moeten vormen, een voor dat moment consistent idee over de wereld en waar je voor stáát. Wanneer oude vormen afsterven, zijn er nieuwe ideeën nodig. Veel van het oude, zoals de strijd voor rechtvaardigheid en tegen onderdrukking kan dan nog altijd het uitgangspunt zijn in die nieuwe vormen. Of is elk streven naar rechtvaardigheid, beter leven en een duurzaam leefbare wereld soms ook verouderd?

De erkenning dat ook de barsten en breuken van de realiteit gezien en begrepen moeten worden, is belangrijk. Willen we de wereld veranderen, dan moeten tegenstellingen onderkend en opgeheven worden, al vergt dat veel inspanning.

Het denken en onze gevoelens zoeken eenheid, maar die is er niet zonder meer. Barsten daarin brengen iets teweeg, onmiskenbaar. Wanneer je de barst incalculeert en erkent niet alles te weten, je een open wetenschappelijke of nieuwsgierige houding nastreeft, en door blijft gaan samen met anderen analyses over belangrijke vraagstukken te maken, kun je een sociale inzet lang volhouden en opnieuw strijdbare samenhangende visies vinden. Je houdt het dan langer vol dan ieder die meent te kunnen denken zonder barsten, die alle lastigheden van de politiek meent te kunnen vermijden.

Steeds weer spelen er breuken en tegenstellingen. De klassentegenstellingen en vormen van onderdrukking waren en zijn dikwijls versluierd, mede door allerlei manipulatiemechanismen. Zeker ook doordat die doorwerken in de media. Naast deze verkapte vormen van klassenstrijd duikt – het kan langer of korter duren – op den duur weer openlijke klassenstrijd op, zolang er dieperliggende klassentegenstellingen bestaan. We zien dit internationaal, zoals in de strijd om de vormen van de wereldhandel. We zien dit nationaal, waar het kabinet-Balkenende met VVD-minister Zalm voorop in korte tijd alle koppelingen tussen de lonen en de sociale zekerheid wil opheffen. Daarmee wil hij een belangrijke verworvenheid van werkenden en werklozen en het tot op heden behaalde resultaat van de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging, én de inbreng van socialisten en communisten hierin, verder tenietdoen. Het kapitalisme erkent de breuk dus ook, tenminste als het zich sterk voelt en de politieke situatie rijp wordt geacht.

Barsten bestaan op heel veel manieren. Tot aan de ineenstorting van de socialistische staat van de Sovjet-Unie en de val van De Muur leek voor velen het reële socialisme in een proces van steeds verdere opbouw te verkeren. Mede om die reden werden tegenstrijdigheden in deze ontwikkeling niet altijd goed onderkend of werden de consequenties daarvan onvoldoende begrepen. Weliswaar zagen sommigen onvolkomenheden of fouten, misschien zelfs grote tekortkomingen en misdaden, en ging de ontwikkeling volgens anderen te langzaam, maar velen zagen per saldo een opbouwfase, een beweging die onomkeerbaar was. Dat werd dikwijls ook letterlijk zo gezegd op de communistische openbare

vergaderingen. Hoe dan ook, je kon dikwijls horen: 'Het reële socialisme is onomkeerbaar.'

Dat denken vertoonde logischerwijs vele barsten toen de Sovjet-Unie wegviel en De Muur ondersteboven. En dat barstende denken toonde zich ook openlijk als diepe crisis, soms op een onverwachte manier. Want wat was er over van het communistische bewustzijn bij de miljoenen leden van de CPSU toen de Sovjet-Unie als socialistische staat verdedigd moest worden? Waarom werd de Sovjet-Unie niet door strijd bare massa's mensen verdedigd toen het nog kon? Het revolutionaire massabewustzijn was er niet, of niet meer in voldoende mate.

Nadenken over zo'n diepe breuk leidt makkelijk tot crisis in het eigen bewustzijn. Maar niet noodzakelijk tot het opgeven van het ideaal. Denken gaat met spanningen, met winst, maar dus ook met verlies als het ideaal verder lijkt dan gedacht.

Denken met een barst. Dit is óók positief. Immers, we willen toch een breuk, met een sprong vooruit? Want Marx parafraserend, kunnen we toch zeggen dat we de wereld niet slechts verschillend moeten *interpreteren*, omdat het erop aankomt haar te *veranderen*? Het gaat om iets fundamenteel nieuws dat oude vormen opheft, ook al is de basis van dat nieuwe ontstaan uit de geschiedenis tot nu toe.

Alleen het oude kan het nieuwe vormen. Een werkelijk betere maatschappij moet ontstaan vanuit de bestaande maatschappij, maar breekt tegelijk grondig met het verleden. Tegenspraak en nieuwe eenheid, breuken en nieuwe samenhang; vooruitgang, maar nooit met zekerheid in definitieve vormen. Nooit definitief? Neen, elke generatie zal de les moet trekken uit het verleden, en moeten dóórbouwen. Tegelijk zal er de inzet moeten zijn gerealiseerde democratische verworvenheden en sociale maatschappijvormen te behouden en dus dáárop voort te bouwen. Dus ook dóórbouwen als de bestaande klassentegenstellingen zijn opgeheven.

Marx wil heel de bestaande maatschappij sociaal revolutioneren, de wereld veranderen. Niets meer en niets minder. Hier wordt een fundamentele breuk gedacht. Dat in de weg daarheen soms barsten in het denken ontstaan is dan ook begrijpelijk. Het is noch erg, noch toevallig.

13 Thomas Münzer

– ... Hij ziet zich aldus noodzakelijkerwijs voor een onoplosbaar dilemma geplaatst; wat hij doen *kan* is in tegenspraak met zijn gehele vroegere optreden, met zijn beginselen en met de directe belangen van zijn partij; en wat hij doen *moet* is onuitvoerbaar. In één woord, hij is gedwongen niet zijn partij en zijn klasse te vertegenwoordigen, maar de klasse waarvan in de beweging blijkt, dat zij rijp is om te heersen. –

FRIEDRICH ENGELS

Toen Marx en Engels hun historisch-materialistische klassenanalyse uitwerkten, stonden hen ook voorbeelden dicht bij huis voor ogen. In 1850, aan het eind van de revolutionaire periode 1848-1850 waarin Marx en Engels zelf politiek heel actief optraden, schrijft Engels *De Duitse Boerenoorlog*.⁵¹ Dit boek gaat over de periode 1475-1525. Aan het einde hiervan, vanaf 1518, waren er massale boerenopstanden, vooral in Zuid-Duitsland, waaraan vele tienduizenden boeren deelnamen.

Engels ontleent de details van de historische beschrijving aan een werk van Wilhelm Zimmermann (1807-1878) en presenteert deze als klassenanalyse, ook met het oog op een vergelijking met 1850, een tijdstip waarop het revolutionair tij afneemt. Wie zijn de winnaars en verliezers na deze perioden, welke machtsverschuiving in de klassenverhoudingen treedt op?

De boeren vochten om hun feodale banden los te maken en telden vele overwinningen, bezetten dorpen en steden, veroverden en vernietigden kastelen en kloosters, sloten verdragen en leken politieke macht te krijgen. Deze verdragen werden echter steeds weer niet nagekomen en de vorsten en hogere adel versloegen ten slotte de boeren, niet in de laat-

51 F. Engels, *Der deutsche Bauernkrieg*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 7, Dietz Verlag, Berlin DDR 1973, pp. 327-413. Ook in vertaling, *De Duitse Boerenoorlog*, 2e verbeterde en vermeerderde druk, Pegasus, Amsterdam 1970.

ste plaats doordat deze uiteindelijk niet als eenheid georganiseerd waren. Ze hadden wel leiders, maar geen partij, geen organisatie.

Volgens Engels wonnen de Duitse vorsten uiteindelijk het meest en met hen profiteerde de opkomende burgerij in de steden. Met name de geestelijkheid verloor veel van haar macht en ook de lagere adel. De boeren werden in horigheid en soms zelfs weer in lijfeigenschap teruggevoerd, en verloren verschillende rechten. Engels ziet dat echter als tijdelijk en betrekkelijk, want de feodale tijd staat op afsterven. De bezitlozen en landarbeiders vochten voorop mee in de Boerenoorlogen, maar dit vroege proletariaat had voorlopig nog weinig te winnen.

En wie winnen in 1850, wanneer Engels zijn boek schrijft? Niet de kleinere vorsten, maar de grote vorsten van Oostenrijk en Pruisen, die echter meer en meer het belang moeten dienen van de grote bourgeoisie. Het is immers de periode van het opkomend industrieel kapitalisme.⁵² De vorsten van Pruisen en Oostenrijk kunnen hun oorlogen niet meer financieren zonder de grote burgerij.

Engels ziet meer verschillen. In 1525 was de revolutie een Duitse aangelegenheid, want de Duitse klassenstrijd liep achter op de rest van Europa. In 1848 zijn er in Duitsland weliswaar nog politieke feodale restanten, zoals de versnippering in vorstendommen, maar de beweging maakt deel uit van een Europese revolutie, 'een grootse Europese gebeurtenis.'⁵³ De bourgeoisie, de kapitalistenklasse krijgt nu in beslissende zin meer macht, ook al verloopt het revolutionaire tij, waardoor de radicale inbreng hierin voorlopig het onderspit delft.

Een *radicale inbreng* aan de strijd van de boeren bestond al in 1518, namelijk van landarbeiders en bezitlozen, maar vormde toen nog geen eigen macht. In 1848 zijn de machtsverhoudingen anders. Zo staat in deze tijd achter de grote bourgeoisie al het proletariaat, met het begin van eigen organisatie en partijvorming. Engels: 'De revolutie van 1848 tot 1850 kan dan ook niet op dezelfde wijze eindigen als die van 1525.'⁵⁴ De klassenverhoudingen hebben zich immers inmiddels veel verder ontwikkeld.

Wanneer er sprake is van een radicale inbreng, moeten hiervan ook woordvoerders bestaan. In de periode 1500 komt één naam het duidelijkst naar voren, Thomas Münzer.

52 Zie *Der deutsche Bauernkrieg*, p. 412. Ned. vert. zie pp. 189-190.

53 Zie *Der deutsche Bauernkrieg*, p. 413. Ned. vert. zie p. 190.

54 *Der deutsche Bauernkrieg*, p. 413. Ned. vert. p. 190.

Terwijl Maarten Luther (1483-1546) de macht van de katholieke kerk met forse slagen aantast, voegt hij zich tegelijk in, in een nieuwe orde. Wanneer een aantal vorsten zijn standpunt steunt en de protestantse kerkorde vorm krijgt, verstomt zijn oproep Romes macht te verdelgen.⁵⁵ Zo ontstaat de hervormde burgerkerk, en ook hier met een ingrijpend resultaat, het terugdringen van de macht van de clerus en een bijdrage aan het vestigen van een burgerlijke ideologie.

Thomas Münzer is Luthers tijdgenoot. Hij wordt circa 1498 geboren en na zijn verlies in de Boerenoorlog gewond, gevangen, gepijnigd en onthoofd in 1525, 27 of 28 jaar oud. Hij is inderdaad radicaal, want Münzer vertegenwoordigt een *veel algemener* standpunt dan Luther. Engels spreekt over de 'plebejische revolutionair Münzer.'⁵⁶ Op jonge leeftijd behandelt hij de dogma's en ceremonies van de kerk met minachting. Hij treedt aanvankelijk wel vooral als theoloog op de voorgrond, zich richtend tegen de kerkelijke leer. In zijn theologie en daarna zijn politieke stellingen spreekt hij uit dat Christus een mens was als wij allen, en dus allen gelijk zijn. De hemel is niet iets bovenaards, maar het is een taak voor gelovigen om deze op aarde te vestigen. Heel anders dan Luther stelt hij dat men de bijbel niet boven het verstand mag laten gaan, want dan wordt de geest door de letter gedood.⁵⁷ Feitelijk vindt men bij hem al stellingen die doen denken aan ideeën zoals Ludwig Feuerbach die later verwoordde.

Münzer ziet in zijn consequente stellingen alle mensen als gelijk, treedt op voor ieder die maar wil luisteren, ongeacht klasse of stand. Zijn agitatie richt zich duidelijk ook op boeren, landarbeiders, dagloners, mijnwerkers, en de armen en rechtelozen, de plebejers.

In zijn scherpzinnigheid en radicaliteit ontstaat dan de tragiek van Münzers persoonlijk leven. Wanneer je de rechten van de rechtelozen verdedigt, word je hun woordvoerder. En wanneer een verdere politieke leiding en organisatie ontbreekt, ben je gedoemd ook politiek leider te zijn, ook wanneer het je visie is dat de tijd nog niet rijp is voor de nagestreefde totale verandering.

Over deze politieke spagaat spreekt Engels nadrukkelijk. In 1525 moet Münzer als leider van de linkse richting kalmerend optreden, omdat medestrijders voortijdig de opstand willen uitroepen. Maar de beweging

55 Zie *Der deutsche Bauernkrieg*, p. 348. Ned. vert. zie p. 68.

56 Zie *Der deutsche Bauernkrieg*, p. 351. Ned. vert. zie p. 74.

57 Zie *Der deutsche Bauernkrieg*, pp. 352-353. Ned. vert. zie p. 76.

is al zo ver dat ze niet meer te stoppen is. Het is de zelf opgeroepen en zelfs noodzakelijke beweging om een algemene emancipatie van alle rechtelozen te bewerkstelligen. Maar het ook is een strijd die niet in één keer kan worden beslecht.

Engels: 'Het ergste wat de leider van een extreme partij kan overkomen is dat hij gedwongen wordt het bewind over te nemen in een tijd dat de beweging nog niet rijp is voor de heerschappij van de klasse die hij vertegenwoordigt, noch voor het uitvoeren van de maatregelen die voor de heerschappij van deze klasse noodzakelijk zijn. Wat hij doen *kan*, hangt niet af van zijn wil, maar van het stadium waarin de tegenstellingen tussen de verschillende klassen zijn geraakt, van de graad van ontwikkeling van de materiële bestaansvoorwaarden en van de productie- en handelsverkeersomstandigheden, die op ieder ogenblik voor de graad van ontwikkeling van de klassentegenstellingen bepalend zijn.'⁵⁸ En: 'Hij (deze leider, i.c. Münzer) ziet zich aldus noodzakelijkerwijs voor een onoplosbaar dilemma geplaatst; wat hij doen *kan* is in tegenspraak met zijn gehele vroegere optreden, met zijn beginselen en met de directe belangen van zijn partij; en wat hij doen *moet* is onuitvoerbaar. In één woord, hij is gedwongen niet zijn partij en zijn klasse te vertegenwoordigen, maar de klasse waarvan in de beweging blijkt, dat zij rijp is om te heersen.'

Twee lange citaten. Je zou hier hele bladzijden kunnen citeren. Want Engels vat krachtig de historisch-materialistische politieke stellingen van Marx en hem samen, toegepast op de Duitse situatie van 1525.

Eigenlijk staat hier nog méér. Het is ook – bewust of niet – een verwijzing naar hun eigen positie in 1848-1850. In deze uiterst revolutionaire tijd zijn de inzichten en politieke organisatie bij de arbeidersklasse nog minder ontwikkeld dan Marx, Engels en een aantal andere klassenbewuste voorlieden graag zouden willen. Gevolg is dat zij dus enerzijds in de positie *moeten* komen om leiding te geven, terwijl ze tegelijk de onrijpheid voor een verdergaande revolutie bemerken, misschien beter dan geen ander.

Succes en falen maken noodzakelijk altijd deel uit van de beweging. Zelf daar als leider van bewust te zijn en de tragische positie onder ogen te zien waar men dan in terecht kan komen, betekent een persoonlijke opgave. Münzer bekocht deze positie met de dood, Marx ging in ballingschap naar Engeland.

58 *Der deutsche Bauernkrieg*, pp. 400-401. Ned. vert. p. 165-166.

Een beweging kan pas succesvol zijn wanneer de organisatiegraad en het algemene bewustzijnsniveau dusdanig ontwikkeld en geprofileerd zijn dat werkelijk grote veranderingen niet slechts bevochten, maar ook bestendig kunnen worden. In de huidige tijd bestaan veel socialistische groepen en bewegingen, milieuactivisten en andersglobalisten, en denken veel mensen kritisch. Tegelijk ontbreekt het echter nog aan een voldoende mondiale organisatiegraad tussen partijen, vakbonden, groepen en netwerken om de noodzakelijke sociale veranderingen al te bewerkstelligen. In die zin wordt nog onvoldoende antwoord gegeven op de sociale en ecologische vragen die de huidige maatschappelijke ontwikkeling oproept. Overigens zijn er wel belangrijke aanzetten voor een degelijke organisatie, zoals de grote internationale sociale forums, waaraan naast de vele nieuwe politieke, sociale en groene groepen ook vakbeweging en politieke partijen deelnemen.

Engels beschrijft Münzers dilemma, dat ontstond vanuit zijn diepe en buitengewoon vooruitstrevende visie. Münzer heeft zijn klasse niet verraden. Toen de strijd onvermijdelijk was ging hij voorop en aanvaardde de consequenties.

14 Lenin over Afghanistan

– Tegenwoordig is het opbloeiende Afghanistan de enige onafhankelijke islamitische staat ter wereld, en het noodlot schenkt het Afghaanse volk de grote historische opgave om alle onderdrukte islamitische volkeren om zich heen te scharen en hen op de weg naar vrijheid en onafhankelijkheid te begeleiden. –

WLADIMIR ILJITSCH LENIN – 27 NOVEMBER 1919

In dit boek staat het werk van Karl Marx centraal. Maar ook verdienen Engels, Lenin, Luxemburg en anderen aandacht. Dit keer een aspect van Lenins politiek en denken.

In de discussie in de arbeidersbeweging van de *Tweede Internationale* vertolkt Lenin het standpunt dat volkeren in hun vrijheidsstreven moeten worden gesteund. Hij volgt hierin direct Marx, die meer dan eens aangeeft dat volkeren die andere onderdrukken zelf nooit vrij kunnen zijn. Al in een vroeg werk – over ‘het joodse vraagstuk’ – spreekt Marx uit dat sociaal-maatschappelijke en politieke vrijheid, en politieke emancipatie de basis vormen voor culturele, morele en religieuze emancipatie.⁵⁹

Binnen de *Tweede Internationale* was dit standpunt niet vanzelfsprekend. Zo bestond bijvoorbeeld het standpunt dat koloniaal onderdrukte volkeren eerst mee moesten profiteren van de bevrijding van de arbeidersklasse, alvorens ze zelf vrij zouden kunnen worden. Het voltrekken van de geschiedenis werd dan schematisch opgevat. Alsof in de geschiedenis en de klassenstrijd alles in een vaste en duidelijke volgorde plaatsvindt. Vergeten wordt dan ook dat het vrijheidsstreven van volkeren en burgers een enorme bijdrage kan vormen in de beweging van bevrijding van de arbeidersklasse en de mensheid in het algemeen. Dit vrijheidsstreven gaat bovendien samen met het verlangen het eigen leven zelf in

59 Zie K. Marx, *Zur Judenfrage*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 1, Dietz Verlag, Berlin DDR 1974, o.m. pp. 348-351 en 369-370. Ned. vert. K. Marx, *Over godsdienst, staat en het joodse vraagstuk*, Pegasus Amsterdam 2e druk 1979, zie o.m. pp. 49-52 en 75-77.

te richten en heeft dus ook al de sociaal-economische componenten in zich, die Marx als basis ziet voor elke emancipatie.

Lenin volgt Marx' gedachtegang. Volkeren die hun eigen zelfstandigheid bevechten en zo een basis leggen voor verdere emancipatie, verdienen steun. Zijn pleidooi voor het zelfbeschikkingsrecht van volkeren en naties legt in de praktische politiek tal van moeilijke vragen bloot. Sommige volkeren uit het tsaristische rijk keerden zich immers met hun onderdrukkers tegen de sovjetstaat, en werden van potentieel bondgenoot tot vijand. Dat was voor Lenin echter nog geen reden zijn standpunt op te geven. Hij zag de (werkelijke) onafhankelijkheid van volkeren als steun voor de eigen strijd van de arbeidersklasse tegen kapitalisme en imperialisme.

Dat dit ook in moeilijke tijden het geval was blijkt uit Lenins brief van 27 november 1919 aan de emir van Afghanistan, Aman Ullah Khan. Afghanistan had zich de jaren ervoor vrijgevochten van de Britse onderdrukking. Vanuit het bezette India had Groot-Brittannië getracht ook Afghanistan te beheersen, maar was verslagen. Hierdoor werd Afghanistan een onafhankelijk land.

Op 27 mei 1919 hebben Wladimir Iljitsch Lenin en Michail Iwanowitsch Kalinin namens de jonge federatieve socialistische sovjetrepubliek Aman Ullah een begroeting gestuurd.⁶⁰ Zij prijzen het onafhankelijke Afgaanse volk dat zijn vrijheid heeft verdedigd tegen de buitenlandse onderdrukkers, waarmee in de eerste plaats het Britse imperialisme wordt bedoeld. Kalinin en Lenin juichen de versterking van de Russisch-Afgaanse betrekkingen toe. Dit betekent meer dan een morele steun op afstand. Wederzijdse hulp kan aanslagen vrijdelen van buitenlandse rovers op de vrijheid en de eigendommen van 'beide grote volkeren'.

In de *Pravda* en de *Izwestia* van 17 oktober verschijnt het bericht dat een Afgaanse delegatie Lenin heeft bezocht.⁶¹ De politieke verklaring liegt er niet om. Lenin vraagt de steun van het islamitische oosten in de strijd van de sovjetmacht tegen het westerse imperialisme. De Afgaanse delegatie bevestigt deze inzet: het uur zal niet ver meer zijn dat de hele

60 Zie W.I. Lenin, *Brieven*, deel V, oktober 1917-juni 1919, Dietz Verlag, Berlin DDR 1968, pp. 380-381.

61 W.I. Lenin, *Werke*, Ergänzungsband, oktober 1917-maart 1923, (naar de vierde Russische uitgave), Dietz Verlag Berlin DDR 1971, pp. 130-131.

wereld zal zien dat er voor westers imperialisme in het oosten geen plaats meer zal zijn.

Namens de Afghaanse regering krijgt Lenin hierbij een aantal vragen. In een brief op 27 november antwoordt hij de emir. Deze brief was als politiek en diplomatiek vertrouwelijk bestempeld en stond niet in vroegere gepubliceerde werken van Lenin. In de brief worden de gezamenlijke Afghaans-Russische belangen bevestigd. Zowel de eigen vrijheid als het anti-imperialistische belang betekent voor beide staten hetzelfde. Daarom zijn vriendschaps- en handelsverdragen nodig en diplomatieke afvaardigingen.

Het gaat om meer dan een diplomatiek spel. Lenin stelt nadrukkelijk dat de arbeiders- en boerenregering van Rusland de volledige onafhankelijkheid van Afghanistan erkent en de bevrijding van het land toewijst. Afghanistan neemt volgens Lenin een belangrijke plaats in de geschiedenis in: 'Tegenwoordig is het opbloeiende Afghanistan de enige onafhankelijke islamitische staat ter wereld, en het noodlot schenkt het Afghaanse volk de grote historische opgave om alle onderdrukte islamitische volkeren om zich heen te scharen en hen op de weg naar vrijheid en onafhankelijkheid te begeleiden.'⁶²

Bijna honderd jaar later weten we hoe ingewikkeld de politieke geschiedenis is, met al haar mooie glorieuze momenten en haar verdrietige fouten en tegenslagen. De essentie van het hier door Lenin ingenomen en uitgelegde standpunt is echter nog altijd geldig en leerzaam.

Binnen de *Tweede Internationale* en tijdens en na de Russische revolutie was een duidelijke richtlijn nodig, die in de lastige en gevaarlijke politieke situatie een weg aangaf. In moeilijke tijden kan het verleidelijk zijn zo'n weg te verlaten. Juist dan is het echter de kunst deze te blijven zien, op die weg te blijven of ernaar terug te keren.

Dat geldt ook voor nu. In het westen is veel angst ontstaan voor zelfstandige islamitische staten en bestaat de vergissing dat erkenning van die zelfstandigheid zou inhouden dat je altijd alles maar goed hebt te keuren.

62 W.I. Lenin, *Brief an den Emir von Afghanistan Aman Ullah Khan*, 27 november 1919. In *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 2003/III, Berlin, pp. 120-121. De vroeger gebruikte term mohammedaans vervang ik door het juistere begrip islamitisch.

Marx en Lenin zien dit anders. In vrijheid zullen volkeren zelf wel hun religie bepalen. Vrijheid maakt gesprek en discussie mogelijk. In die discussie kunnen marxisten hun standpunten over religie en levens-overtuiging inbrengen. Dat is heel wat anders dan de omgekeerde weg bewandelen: volkeren onderdrukken en uitbuiten en – bijvoorbeeld om belangentegenstellingen te verdoezelen – maar klagen over hun vermeende gevaarlijke religie. Veel islamitische volkeren en culturen worden al eeuwenlang door koloniale en imperialistische mogendheden onderdrukt, uitgebuit en vernederd. Vernedering roept een haat of afkeer op die pas na vele, misschien zelfs honderden jaren weer zal kunnen verdwijnen.

Na eeuwen van onderdrukking van deze culturen is er slechts één goede weg: erkenning, vrijheid, welvaart, bevordering van handel en het respectvol onderhouden van contacten. Zonder dat zal de emancipatie van de islamitische cultuur een fictie blijven. Dit raakt ook de westerse cultuur. Grof geweld in Irak en het vernederen van moslims in westerse landen bedreigen niet alleen de Irakezen en Afghanen, maar ook alle andere naties die hierbij betrokken zijn.

Lenin ziet een grote historische opgave, die bestaat in de lange weg naar vrijheid en onafhankelijkheid. Vrijheid en onafhankelijkheid kunnen niet door vreemde mogendheden worden opgelegd.

15 Surinaamse slavernij

– Daarom is de slavernij een economische categorie van de grootste betekenis. –

KARL MARX

Surinaamse slavernij. Deze titel is fout. De slavernij in Suriname was de Nederlandse slavernij in Suriname. Deze slavernij én de opheffing ervan waren geen historische toevalligheid. In Zuid-, maar met name ook in Noord-Amerika betekende de slavernij in Marx' tijd een belangrijke schakel in de ontwikkeling van de moderne kapitalistische industrie. 'Zonder slavernij geen katoen, zonder katoen geen moderne industrie', schrijft Marx in 1847.⁶³ 'Daarom is de slavernij een economische categorie van de grootste betekenis.' Om die reden is de opheffing ervan ook niet slechts een morele kwestie, maar direct verbonden met de sociaal-economische ontwikkeling en de strijd voor eigentijdse maatschappelijke verhoudingen, met de klassenstrijd dus.

Het omgekeerde geldt overigens ook, want zoals Marx schrijft: 'Het volk dat een ander volk onder het juk brengt, smeedt zijn eigen ketenen.'⁶⁴ De onderdrukker gaat ook de weg naar verdere bevrijding en ontwikkeling op, wanneer zijn mogelijkheden tot onderdrukken verminderen of ophouden te bestaan. Deze kunnen op verschillende manieren ophouden te bestaan, bijvoorbeeld door strijd van de onderdrukte groep, maar ook wanneer de onderdrukking niet meer functioneel of productief is. Tussen beide bestaat een nauw verband. Wanneer bepaalde verhoudingen niet meer productief zijn, heeft de strijd ertegen veel kans op succes.

63 K. Marx, *Das Elend der Philosophie*, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 4, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 132. Oorspronkelijke titel: *Misère de la Philosophie, Réponse à la 'Philosophie de la misère' de M. Proudhon*.

64 K. Marx, *De Generalrat (der IAA) an den Föderalrat der romanischen Schweiz*, in *MEW*, deel 16, Berlin DDR 1973, p. 389. 'Das Volk, das ein anderes Volk unterjocht, schmiedet seine eigenen Ketten.'

In Marx' geschriften wordt Suriname enkele keren genoemd. Daarmee kan Marx het hele gebied van Guyana hebben bedoeld. Bij deze verwijzingen gaat het om de vraagstukken van slavernij, en van vrijheid en onderdrukking in het algemeen. Al lijken de verwijzingen wat terloops, het betreft hier belangrijke politieke aspecten van Marx' visie.

De eerste verwijzing staat in een kritiek op Max Stirner, de chronologisch tweede en derde staan in een kritiek op Pierre-Joseph Proudhon. Alleen de derde werd tijdens Marx' leven gepubliceerd en is te vinden in *De armoede van de filosofie* uit 1847.⁶⁵ Tussen Stirner en Proudhon bestaan parallellen, zoals het feit dat beiden een grondslag geven voor anarchistisch denken en in beider werk een directe invloed van Hegel zichtbaar is. Marx oordeelt kritisch over hen en vindt hun Hegel-verwerking naïef, abstract, idealistisch en kleinburgerlijk.

De kritiek op Stirner lezen we in *De Duitse ideologie*, een uitgebreid werk dat Marx en Engels samen schrijven in 1845-1846, maar zelf niet publiceren. Zij bekritiseren de manier waarop Stirner een verschil aanbrengt tussen twee soorten van vrijheid. Stirner onderscheidt een *vrijheid* als het losstaan van opgelegde beperkingen van een *eigenheid*, een soort hogere vrijheid in de zin dat iemand zijn eigen persoonlijke wezen en bestaan werkelijk bezit en beheerst. Bij deze laatstgenoemde vorm van vrijheid gaat het om een hogere morele en geestelijke vrijheid. De slaavenhouder is volgens Stirner niet in staat die laatste vorm van vrijheid van de slaaf te bemachtigen, ondanks zijn fysieke macht over hem.

Marx en Engels verwijzen dan naar de Surinaamse slavernij om een kritiek te geven op Stirner. Zij vragen zich af wat voor hogere morele vrijheid dat kan zijn wanneer de Surinaamse slaaf in een martelwerktuig verwrongen vastgebonden zit en zwaar wordt gemarteld.⁶⁶ Stirner lijkt volgens hen in zijn abstracte visie een pak slaag met meer waardigheid te kunnen verdragen dan de werkelijke slaaf, die voor zijn leven vecht. Marx vindt Stirners verheerlijking van een abstracte vrijheid lichtzinnig. Werkelijke vrijheid bestaat niet zomaar. Ze moet veroverd worden, ook de intrinsieke, morele en geestelijke invulling daarvan.

Deze verovering is ingebed in de klassenstrijd, in de sociaal-economische en politieke ontwikkeling. Marx en Engels overstijgen hier een ab-

65 Marx publiceerde dit boek in het Frans, met als titel *Misère de la Philosophie. Réponse à la 'Philosophie de la misère' de M. Proudhon*.

66 Zie K. Marx, F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, in MEW deel 3, Berlin DDR 1969, pp. 289-290.

stracte toepassing van Hegels dialectiek van heer en knecht. Heer en knecht houden elkaar niet zomaar in ketenen gevangen. Werkelijke onderdrukking en machtsverschil zijn concreet sociaal-economisch gesitueerd. Een verdere maatschappelijke ontwikkeling en sociale strijd maken de slavernij economisch onzinnig en brengen door die strijd het sociaal en politiek bewustzijn op een niveau waarop die slavernij werkelijk effectief bestreden kan worden.

De dialectische analyse van de verhouding van heer en knecht moet laten zien waaruit het concrete machtsverschil is ontstaan en wat de maatschappelijke functie daarvan is. Specifiek machtsverschil ontstaat bij specifieke historische verhoudingen, de opheffing ervan evenzeer.

Vergelijkbaar met de kritiek op Stirner spreekt Marx ten aanzien van Proudhon over een te naïeve opvatting van de mogelijkheid vrijheid en een betere maatschappij te verwerven. Een heldere beknopte uitleg van dit standpunt van Marx is te lezen in de pas later gepubliceerde brief van Marx aan Pawel Annenkow van 1846. In deze brief wordt voor de tweede keer naar de slavernij in Suriname verwezen.⁶⁷ Marx zet hierin zijn bezwaren tegen Proudhon kort uiteen en geeft gelijk een heldere samenvatting van zijn eigen geschiedopvatting, het historisch materialisme.

Proudhon verzuimt de feitelijke sociaal-economische ontwikkeling in zijn visie te verwerken, waardoor hij te abstract redeneert en niet ziet hoe vrijheid daadwerkelijk gerealiseerd of groter kan worden. Zowel in zijn brief aan Annenkow als in *De armoede van de filosofie* stelt Marx hier zijn visie tegenover. Marx: 'Wat is de maatschappij, hoe ook haar vorm moge zijn? Het product van het wederzijdse handelen van de mensen. Staat het de mensen vrij deze of gene maatschappijvorm te kiezen? Geenszins. Vooronderstel een bepaald niveau van ontwikkeling van de productiekrachten van de mens en u krijgt een bepaalde vorm van verkeer (commerce) en consumptie. Vooronderstel bepaalde trappen van ontwikkeling van de productie, van verkeer en consumptie en u krijgt een daaraan beantwoordende sociale orde, een daaraan beantwoorden-

67 Zie K. Marx, *Brief aan Pawel Wassiljewitsch Annenkow*, Brussel 28 december 1846, in *MEW*, deel 27, Berlin DDR 1973, p. 458. Deze brief is in Nederlandse vertaling te vinden in K. Marx, F. Engels, *Brieven over het historisch materialisme*, Pegasus, Amsterdam 1978, pp. 7-21. De verwijzing naar Suriname op p. 15. Gezien de publicatie van *Misère de la Philosophie* in 1847 kan hier gesproken worden over de tweede verwijzing naar Suriname. De brief werd geschreven ongeveer op het moment dat Marx begon met het schrijven van dit boek. Dus de verwijzingen kunnen als vrijwel gelijktijdig worden beschouwd.

de organisatie van het gezin, van standen of klassen, in één woord, een dienovereenkomstige maatschappij (*société civile*).⁶⁸

In deze visie heeft ook de slavernij een maatschappelijke functie, ongeacht het bestaan van een kritisch waardeoordeel hierover. Als die *functie* niet goed wordt begrepen, zal ook de *opheffing* van de slavernij niet goed kunnen worden bevorderd. Marx is hierover duidelijk: 'Wat de slavernij betreft, hoef ik niet van de slechte kanten ervan te spreken.'⁶⁹ Immers, die zijn bekend en een abstract vrijheidsideaal zal volgens Marx werkelijke vrijheid niet veel dichterbij brengen, net zomin als een afstandelijke verklaring tegen de slavernij. Daarom vervolgt hij: 'Het enige dat verklaard moet worden is de goede kant van de slavernij.' Goed, dat wil zeggen de productieve functie die de slavernij heeft gekregen in de zich ontwikkelende kapitalistische maatschappij van Marx' tijd en de periode daarvoor. Het gaat dan niet om de indirecte vormen, maar om 'de directe slavernij, de slavernij van de negers in Suriname, in Brazilië, in de zuidelijke staten van Noord-Amerika.'

Marx wil deze slavernij als een tot dan toe bestaande belangrijke economische schakel in de productieketen analyseren. Proudhon zoekt zijns inziens halfslachtig naar verlichting van de slavernij, die echter in de praktijk geen volledige vrijheid zal kunnen brengen. Volgens Marx doet Proudhon wat goede bourgeois altijd doen. Die willen wel concurrentie, maar niet de rampzalige gevolgen van de concurrentie.⁷⁰ Die rampzalige gevolgen – meent Marx – zijn echter pas op te heffen door de concurrentie op te heffen, dus in een andere maatschappijvorm. Zo ligt ook de sleutel van opheffing van de slavernij in de maatschappelijke ontwikkeling en klassenstrijd. De toegenomen Europese welvaart in Marx' tijd lijkt slavernij uit te sluiten, maar heeft die verdoezeld in de indirecte slavernij van de proletariër en door de directe slavernij ver weg naar Amerika te verplaatsen.

Verder ontwikkelde productiekrachten zullen deze vormen van uitbuiting overbodig en in de ogen van steeds meer mensen verwerpelijk maken. Betekent dit dat die verwerping pas mogelijk is na een volledige maatschappelijke verandering? Neen, de strijd hiervoor maakt ook deel uit van de weg naar die verandering. Marx kiest duidelijk voor de revolu-

68 MEW, deel 27, p. 452. Ned. vert. *Brief aan Annenkow*, p. 8.

69 MEW, deel 27, p. 458. Ned. vert. *Brief aan Annenkow*, p. 15.

70 Zie MEW, deel 27, pp. 459-460. Zie Ned. vert. *Brief aan Annenkow*, p. 17.

tionaire weg en intussen voor bestrijding van de slavernij, op een reële basis. Over het laatste schrijft hij later in 1862 in het artikel *Zur Kritik der Dinge in Amerika*: 'Dus, hoe de dobbelstenen van het oorlogsgeluk ook mogen vallen, nu al kan met zekerheid worden gezegd, dat de neger-slavernij het niet lang zal overleven.'⁷¹ Dit artikel gaat over de Amerikaanse burgeroorlog van 1861-1865. Marx voorziet dat deze oorlog, die ook een klassenstrijd is, het einde van de negerslavernij zal betekenen.

Wat Marx in zijn kritiek op Proudhon schrijft lijkt misschien onverwacht. Het gaat niet alleen om de slechte kant van de slavernij. Die wordt iedereen geacht te kennen, ondanks de smoesjes van de slavenhouder om ermee door te mogen gaan. Marx wijst op de 'goede' kant ervan. Dit is de functionele productieve kant, die bij nieuwe productiemogelijkheden overbodig en zelfs economisch schadelijk wordt. De historische ontwikkeling leidt tot het omwentelen van maatschappelijke verhoudingen, wanneer het conflict tussen oude politieke vormen en nieuwe economisch-maatschappelijke mogelijkheden te groot wordt. Daarmee worden voorwaarden geschapen politieke en morele problemen op te lossen.

Wil men de slavernij definitief opheffen dan moeten de werkelijke bestaansredenen opgespoord en bestreden worden. Dus vooral de vormen van productie die de slavernij nog instandhouden.

De 'goede', productieve kant van de slavernij zal opgeheven worden vanuit de verdere aanscherping van de tegenstelling tussen (enerzijds) de ontwikkelde productiekrachten met al hun nieuwe maatschappelijke mogelijkheden en (anderzijds) de verouderde maatschappelijke verhoudingen.

Inzicht in deze ontwikkeling is ook nu van belang. De vrijheidsmogelijkheden – de vormen van vrijheid en graden van vrijheid – zijn altijd verbonden aan een perspectief van groei, van verdere emancipatie. Materieel kan de huidige wereld een rijke wereld zijn. De tegenstelling tussen een mogelijke sociale wereld en de beperkende vrijheidsmogelijkheden van de kapitalistisch-liberale marktideologie is groot. Deze liberale ideologie wordt juist vanwege deze tegenspraak steeds luidruchtiger gepropageerd en in wetten en regelingen vastgelegd door regeringen en internationale overheidsorganen, zoals de Europese Unie. Intussen gaat deze ideologie gepaard met lange arbeidstijden, grote werkdruk en voor-

71 *MEW*, deel 15, Berlin DDR 1972, p. 526. Zie over dit artikel J. Schaaf, *Karl Marx, Bekend en onbekend*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000, pp. 27-31.

beelden van verslechtingen van zorg en welzijn. Er bestaat een irrationele tegenstelling tussen arm en rijk en er zijn aantastingen van natuur en leven. Het is een situatie die haaks staat op de enorme productieve, sociale en ecologische mogelijkheden.

De tegenspraak is groot en leidt tot chaos en geweld, maar zal op den duur onhoudbaar blijken. Een actuele vraag die noodzakelijk hierbij hoort is hoe progressieve politieke krachten een invulling aan een goede oplossing van deze tegenspraak kunnen vinden, die krachtig genoeg is om een nieuwe gezamenlijke stap vooruit te zetten.

Marx' denken kan bijdragen een sociale rode draad terug te vinden tegenover de verwarring van de postmoderne en liberale ideologieën. Zijn analyse van de slavernij en de kritiek op Proudhon laten zien dat er grote veranderingen noodzakelijk zijn, wanneer de tegenstelling groeit tussen de hoge ontwikkeling van de productiekrachten enerzijds en anderzijds de vaak nog primitieve maatschappelijke organisatie van welzijn, natuurbehoud en vrije tijd. Daartoe krachten organiseren en bewustwording bevorderen is dan een belangrijke opgave.

16 Drank met een vieze smaak

Imperialisme en aardappelspiritus

- Wereldomvattend is de gezegende invloed van de Pruisische foezelolie, want met de aardappelspiritus vloeit die met ieder drankje binnen. –

FRIEDRICH ENGELS

Er zijn weinig onderwerpen waar Marx en Engels niet over hebben geschreven. De internationale politiek-economische ontwikkelingen van hun tijd raakten alle facetten van het leven. Vanuit het algemene kader van de historische dialectiek en de ingrijpende materiële veranderingen schreven zij over die veelvormige facetten. De vormen die het dagelijkse leven kiest worden medebepaald door de politiek-economische achtergrond. Omgekeerd laat voor de opmerkelijke toeschouwer het dagelijkse leven de ingrijpende betekenis van veranderingen op de achtergrond zien, zoals de verhouding van rijk en arm, van macht en onmacht, en de in hun tijd toenemende strijd van de Europese staten om de wereldmacht. Op de achtergrond van die strijd speelt reeds het enorme economische potentieel van Rusland en Amerika, dat de Europese economische belangen al raakt, maar nog veel dieper dreigt te raken.

Facetten van het dagelijks leven? Denk eens aan de roesmiddelen die het harde leven misschien soms verzachten, maar ook de kracht van het verstand en de actie-inzet ondermijnen. Je denkt in dit verband het eerst aan Marx' beroemde – of beruchte? – uitspraak over 'de religie als *opium* van het volk.'⁷² Een prikkelende stelling om – net als Feuerbach deed – principieel na te denken over de functies en inhouden van de religie.

Over deze uitspraak is al heel wat afgediscussieerd. Hoe bedoelde Marx dit? Stond hij kritisch tegenover de godsdienst, hoe sterk was die

72 Zie K. Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (1844), in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 1, Dietz Verlag, Berlin DDR 1974, p. 378. Ned. vert. in K. Marx, *Over godsdienst, staat en het joodse vraagstuk*, 2e druk, Pegasus, Amsterdam 1979, p. 88.

godsdienstkritiek, heeft opium ook niet de kant van een aangename roes, die de harde levenspraktijk kan verzachten, of helpt de roes alle kritische inzet om zeep? Of heel anders: helpt de roes misschien een droom van een beter sociaal leven vorm te geven?

Er is veel discussie mogelijk over dit citaat en zijn context. Zelfs zoveel dat mogelijk wordt vergeten dat Marx en Engels in ieder geval het machtsmisbruik dat staat en het instituut kerk van het geloof maakten en waarmee de kritiek van het volk vaak werd gekanaliseerd en ingekapseld, scherp afwezen. Dat neemt niet weg dat religie kritische sociale ideeën kan helpen vormgeven. Marx wijst hier zelf op bij zijn opium-citaat: 'De religieuze ellende is tegelijk zowel de *uitdrukking* van de werkelijke ellende, als het *protest* tegen de werkelijke ellende.' De religie ontstaat vanuit de werkelijke ellende waarin mensen zich bevinden en is ook een vorm van protest tegen die omstandigheden. Wel blijft dan nóg de kritiek op de religie overeind. Tegenover het illusoire geluk van de religie is werkelijk geluk nodig, op basis van een betere maatschappelijke toestand. Een betere sociale situatie heeft geen vlucht nodig in denkbeelden die van de realiteit wegvoeren.

De strijd tussen passieve gelatenheid en de actieve inzet van het protest vindt ook plaats *binnen* de ideologische vormen, zo ook binnen vormen van religiositeit. Want met de beeldspraak van de religie als *opium* én *protest* is de tegenspraak weergegeven van de roes of de lijdzame verzuchting versus de actieve inzet tot verbetering.

Roesmiddelen leiden wel vaker tot spanningsvolle verhoudingen. Veel minder bekend dan de uitspraak over religie als roesmiddel, is dat Engels enkele keren uiterst kritisch over drank heeft geschreven. Het gaat dan over hoe de alcohol onder kapitalistische verhoudingen het dagelijks leven beheerst, het inkomen van het proletariaat opslokt en ook nog helpt de Pruisische monarchie van een economische basis te voorzien.

Door de kapitalistische massale alcoholproductie raakte het volk verslaafd. De verloedering en afstomping waren soms zelfs zo sterk dat delen van het proletariaat niet eens meer wisten wat land of religie eigenlijk was. Engels schrijft in *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland* van 1844 over verschillende groepen van het proletariaat. Over het leven van het mijnproletariaat in de kolenstreken van Engeland: 'Inderdaad treffen wij onder hen een onwetendheid in religieuze en wereldlijke zaken aan, waar tegenover de in eerdere voorbeelden uitgelegde toestand van vele industriearbeiders nog een kleinigheid is. De religieuze begrippen

zijn hen slechts uit vloekwoorden bekend. Hun moraliteit wordt reeds door de arbeid vernietigd. Dat het onmogelijk zware werk in de mijnen de drankzucht onvermijdelijk moet maken, ligt voor de hand.⁷³

In dit vroege werk van Engels leest men al een kernpunt van de basisbovenbouwtheorie. De totale fysieke uitbuiting in de arbeid demoraliseert, zelfs zo dat elk breder moreel besef wegvalt. Drank is in dit verband louter negatief, een vlucht, een totale ondermijning van een moreel waardig leven en van een toekomstvisie. De alcohol draagt dan bij een verhouding van totale uitbuiting in stand te houden.

Wat drank mensen doet, maar ook de economische effecten van drank en drankproductie, houden Engels vaker bezig. De krant *Der Volksstaat* publiceert in 1876 in afleveringen Engels' uitgebreide artikel *De Pruisische borrel in de Duitse Rijksdag*.⁷⁴ De titel lijkt op iets kleins te slaan. Het Duitse borreltje wordt als een soort understatement opgevoerd en vervolgens in koele zakelijkheid volledig geanalyseerd. Er blijkt dan heel wat mee te spelen. In Duitse Rijksdag speelt een interpellatie over de hoge belasting die Engeland en Italië heffen op de invoer van Duitse 'Sprits'. Deze 'Sprits' is de van aardappelen gebrouwde spiritus, die als basis dient voor een omvangrijke drankproductie en van alcoholische mengseltjes.

De hedendaagse mixdrank blijkt niets nieuws onder de zon te zijn. Engels beschrijft in een historisch excurs hoe de kwalitatief goede ambachtelijk bereide graanjenever in Duitsland verdrongen is door een slecht gezuiverde, dus gifrijke spiritusproductie op basis van aardappelteelt op de armere gronden van Pruisen. Dit heeft geleid tot een weliswaar eenzijdige, maar uitgebreide economische expansie. Uitgebreid, maar eenzijdig, en dus een economisch kaartenhuis. Deze productie en uitvoer worden niet alleen bedreigd door de importbelasting van Europese landen, maar ook door een mogelijke nieuwe massale productie in het tsaristische Rusland van jenever op basis van graan. De drank kan daar goedkoper massaal worden geproduceerd dan in Duitsland en heeft toch een betere kwaliteit.

Die kwaliteit is belangrijk. Engels benadrukt de schaamteloze omvangrijke productie van ongezuiverde alcohol, die de arbeiders vergiftigt. Deze

73 F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, in *MEW*, deel 2, Berlin DDR 1976, p. 464. Zie ook de Nederlandse vertaling, Progres, Moskou 1987, p. 343.

74 Zie *MEW*, deel 19, Berlin DDR 1976, pp. 37-51. *Preussischer Schnaps im deutschen Reichstag*.

manier van produceren en winst maken toont bovendien de gebrekkige economische machtspositie van de Pruisische halfgrootgrondbezitters, de jonkers, die met deze aardappel- en spiritusproductie een nieuw soort vrijwel horige arbeidersklasse hebben geschapen. Het is een fragiel evenwicht van snelle rijkdom en bittere armoede, van macht en onmacht, waarin de arbeiders als vlucht de slechte alcohol consumeren. Ironisch schrijft Engels over Duitsland en Pruisen als de 'Zentralschnapsfabrik der Welt.'⁷⁵

Het gaat om een vorm van vroeg imperialisme met een smalle basis. De Duitse alcohol wordt met allerlei Franse wijnen, Madeira, cognac en rum vermengd. Engels: 'Wereldomvattend is de gezegende invloed van de Pruisische foezelolie, want met de aardappelspiritus vloeit die met ieder drankje binnen.'⁷⁶ In de hele wereld wordt er drank gedronken die vermengd is met Pruisische foezelolie, de onzuivere spiritusbasis. De belangen zijn dus groot, voor de Pruisen om deze economische machtsbasis te behouden, voor het buitenland om deze te ondermijnen.

Het Pruisische monarchistische Duitsland voelt zich door de Britse en Italiaanse importheffingen bedreigd. Er staat veel op het spel. Het voelt zich bovendien bedreigd door de toegenomen kracht van de socialistische arbeidersbeweging, temeer omdat die het kwaad van het roesmiddel van de goedkope alcohol onderkent. Deze toegenomen macht van de arbeidersbeweging zal Duitsland trachten te ondervangen door in 1878 de socialistenwet uit te vaardigen. Deze wet verbiedt van 1878-1890 openlijke arbeidersorganisatie.

Zo ver is het nu nog niet, op het moment dat Engels zijn analyse schrijft. Maar dit stuk van Engels, dat achteraf gelezen op het eerste gezicht misschien vrij onschuldig oogt, wordt door de Pruisische machthebbers op zijn kritische waarde geschat. De regering-Bismarck reageert getergd en verbiedt daarop de verspreiding van *alle* werken van Engels in Duitsland.

De Pruisische borrel in de Duitse Rijksdag is een zakelijke, wat onderkoelde beschrijving van de verdringing van de graanjenever door de groeiende massaproductie van aardappelspiritus. Allerlei relevante aspecten komen aan bod, zoals de grote economische en politieke belangen, de Pruisische positie binnen de Duitse staten, en de verderreikende vroeg-imperialistische interesses. De Duitse drank lijkt de wereldmarkt te beheersen. Dat roept strijd op, met Engeland voorop in het verzet, en

75 Zie MEW, deel 19, p. 46.

76 MEW, deel 19, p. 48.

met op de achtergrond het dreigende alternatief, hoogwaardige goedkope Russische wodka.

Het is ook een ander verhaal. Het belang van de land- en industrie-arbeiders kan nooit liggen in zo'n eenzijdige economie, en al helemaal niet wanneer de groei ervan hen tegelijk in slavernij terugwerpt. Daarnaast het alcoholprobleem zelf. De goedkope slechte drank ondermijnt de moraliteit en strijd. Het gaat dan niet alleen maar om een idee of men voor of tegen een roesmiddel is, maar wat dit nu concreet doet. Het gaat dan om rampzalige gevolgen.

Voor Engels is de alcohol een oud thema. Als zoon van een industrieel deed hij wat weinigen deden: steeds weer zich mengen onder de arbeiders, de fabrieken en werkplaatsen ingaan en altijd zijn ogen de kost geven. Dat spreekt uit het hierboven genoemde boek *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*.

Veel eerder al publiceerde Engels over de gevolgen van de drankzucht. Hij groeit op in het Wuppertal, in Barmen en Elberfeld. Over wat hij daar ziet schrijft hij op 18-jarige leeftijd zijn eerste artikelen voor het maartnummer van 1839 van de *Telegraph für Deutschland*, onder de titel *Brieven uit het Wuppertal*. Hierin beschrijft hij de schrijnende toestanden van het vroege industrie- en mijnwerkersproletariaat uit dit gebied. Zoals de werkomstandigheden waarin arbeiders meer kolendamp en stof inademen dan zuurstof, en waarin alle levenslust op jonge leeftijd al is vergaan.⁷⁷ Er heerst een 'verschrikkelijke ellende onder de lagere klassen (niedern Klassen)'. Engels geeft veel voorbeelden, zoals het feit dat de proletariërs vluchten in mysticisme, maar even vaak in de brandewijn, of in beide tegelijk. Deze drank die de werklieden ernstig verzwakt, is mede de oorzaak van het feit dat in deze situatie op elke vijf personen er drie sterven aan tuberculose.

Sinds zijn jeugd kent Engels de vieze bijsmaak van de drank. Hij houdt zijn ogen open, neemt waar, overziet de verbanden, analyseert de cijfers en trekt conclusies. Daarom verzet hij zich in het genoemde artikel van 1876 tegen de borreljonkheren, de 'Schnapsjunkers', die de kern én de zwakten van het kapitalisme in zijn volle breedte etaleren in hun gedrag en belangen. Zijn conclusie: 'Met de val van de brandewijnbranderij valt het Pruisische militarisme, en zonder dat is Pruisen niets.'⁷⁸ Met die voor-

77 Zie F. Engels, *Briefe aus dem Wuppertal*, in *MEW*, deel 1, pp. 417-418.

78 *MEW*, deel 19, p. 51.

ziene val hoopt Engels dat dan de politieke verhoudingen van Duitse staten onderling en de Duitse economie als geheel in een evenwichtiger en politiek progressiever vaarwater zullen komen, als stap op de lange weg naar een sociale toekomst.

17 Korter werken wanneer dat kan

- Een verkorting van de arbeidstijd is noodzakelijk om de arbeidersklasse meer tijd voor haar geestelijke ontwikkeling te geven. –

KARL MARX

Het is opmerkelijk. In de jaren tachtig van de vorige eeuw was er ten tijde van grote werkloosheid een stevige strijd gaande om de lengte van de werkdag. Hoge arbeidsproductiviteit, grote werkdruk, economische crisis en veel werkloosheid leidden tot een inzet van de vakbeweging om korter te werken. De historisch verworven achturige werkdag stond ter discussie. Waarom zou een zevenurige werkdag of een 30-, 35- of 36-urige werkweek niet kunnen?

Deze strijd leidde tot duidelijke resultaten. In veel CAO's werd inderdaad enige arbeidsduurverkorting bereikt en vooral kregen ouderen een kans eerder op vrij gunstige voorwaarden het arbeidsproces te verlaten en zo plaats te maken voor jongere werknemers. Bovendien ontstonden er meer deeltijdbanen.

In grote trekken heeft er altijd een tendens bestaan korter te gaan werken wanneer de gelegenheid zich voordeed. De lengte van de werkdag is een historisch sociaal gegeven. Enerzijds is een bepaald kwantum arbeid nodig voor productie, distributie, Public Relations, ontwikkeling van nieuwe producten en de hele sociale en verdere infrastructuur. Anderzijds kan bij toegenomen arbeidsproductiviteit en hoge arbeidsparticipatie de werkdag korter worden.

Altijd is het ook zo geweest dat dit een sociaal strijdtrafereel is, een belangrijke verschijningsvorm van de klassenstrijd. Het kapitaal heeft als innerlijke drijfveer de meerwaarde te vergroten, wat onder meer bereikt kan worden door langer werken per persoon, met op de achtergrond een arbeidsreserveleger, dat meehelpt het algemene inkomensniveau laag te houden. Immers, de werkende arbeider dreigt zijn baan te verliezen wanneer er genoeg werkwilligen klaar staan deze over te nemen. Daartegenover staan de belangen van de arbeider, de werknemer: als er

korter gewerkt kan worden heeft dat voordelen, want in principe verhoogt dat de kwaliteit van het bestaan en het inkomen per gewerkte tijdseenheid.

Wat is er nu dan zo opmerkelijk? Dat het laatstgenoemde belang – nationaal en internationaal vertegenwoordigd door de vakbeweging en de socialistische partijen – momenteel (voorjaar 2004)⁷⁹ met betrekking tot de arbeidstijd anders dan in de jaren tachtig nauwelijks wordt verwoord. Helemaal waar is dit niet. De kapitalistische belangen dienende overheid en de werkgevers zien de verzwakking van de vakbeweging. Zij pleiten juist nu voor langer werken in plaats van korter. Daarnaast werken ze aan nieuwe beheersingstechnieken van de arbeid. De vakbeweging keert zich hier wel tegen, maar dit verzet is traag en vaak sterk afwachtend, passief en veelal vooral op de achtergrond. Er ontbreekt een krachtige roep om korter te werken nu het kan, nu de werkloosheid weer is toegenomen. De zwakke strijd om de arbeidstijd toont een grote verzwakking van de arbeidersbeweging in Nederland en elders. Ze heeft het initiatief uit handen gegeven.

Dit zijn vrij ruwe schetsen binnen een veel langere beweging.⁸⁰ Ten tijde van het leven van Marx en Engels was er felle strijd in Engeland. Eerst om een tienurenwet, later om de negenurige werkdag. Met name in de Verenigde Staten speelde al vroeg de strijd om de achturedag. Deze droeg bij aan het ontstaan van de internationale gezamenlijke 1-meiviering.

Het *principiële karakter* van de strijd om de lengte van de arbeidstijd spreekt op diverse plaatsen in de werken van Marx en Engels. Laten we Marx – in een lang, maar belangrijk citaat – aan het woord, zoals hij hierover spreekt in *Het kapitaal*:

79 Achter in dit boek staat een overzicht met schrijfsdata van de hoofdstukken. Enkele hoofdstukken houden verband met actuele gebeurtenissen die speelden op het moment van schrijven. Dit hoofdstuk 17 en de een half jaar later erbij gevoegde *Actuele opmerkingen* zouden opnieuw geactualiseerd kunnen worden op basis van de politieke gebeurtenissen en economische ontwikkelingen in de periode na de acties van de vakbeweging in najaar 2004. Dit is niet gedaan, omdat bij deze thema's feitelijk keer op keer een actualisatie nodig is. De meer principiële ideeën die hier staan gelden ongetwijfeld geheel of grotendeels nog, wanneer de lezer deze onder ogen krijgt.

80 Een aanbevelenswaardig boek hierover is L. Karsten, *De achturedag, Arbeidstijdverkortings in historisch perspectief, 1817-1919*, Stichting beheer IISG, Amsterdam 1990.

'Hoe meer de arbeidsproductiviteit groeit, des te meer kan de arbeidsdag worden verkort. En hoe korter de arbeidsdag wordt, des te meer kan de arbeidsintensiteit groeien. Maatschappelijk beschouwd groeit de arbeidsproductiviteit ook door haar groeiende economische efficiëntie. Dat impliceert niet alleen een economischer inzet van de productiemiddelen, maar ook het vermijden van alle nutteloze arbeid. Terwijl de kapitalistische productiewijze in iedere afzonderlijke onderneming tot efficiënt economisch handelen aanspoort, is haar anarchistisch concurrentiestelsel oorzaak van de meest mateloze verspilling van maatschappelijke productiemiddelen en arbeidskrachten, en daarnaast van het bestaan van een groot aantal thans onontbeerlijke, maar op zich overbodige instellingen.

Wanneer de intensiteit en productiviteit van de arbeid op een bepaald moment gegeven zijn, is het voor de materiële productie noodzakelijke deel van de maatschappelijke arbeidsdag des te korter, en het door individuen voor hun vrije, geestelijke en maatschappelijke activiteit veroverde deel van de tijd dus des te groter, naarmate de arbeid onder alle werkzame leden van de maatschappij gelijkmatig is verdeeld, en naarmate één maatschappelijke groep minder in staat is de natuurlijke noodzakelijkheid van de arbeid van zichzelf af te wentelen en een andere groep daarmee te belasten. De absolute grens voor de verkorting van de arbeidstijd wordt wat dit betreft bepaald door de algemeen noodzakelijke (goed verdeelde) arbeid. In de kapitalistische maatschappij wordt vrije tijd voor een enkele klasse gewonnen door de gehele levenstijd van de massa van de bevolking in arbeidstijd te veranderen.⁸¹

De strijd om de lengte van de arbeidsdag is volgens Marx een kernpunt van de klassenstrijd. Zo staat ook in *Het kapitaal*:

'Afgezien van zeer rekbare grenzen, volgt uit de aard van de warenruil zelf geen begrenzing van de arbeidsdag, dus geen begrenzing van de meerarbeid. De kapitalist staat op zijn recht als koper, wanneer hij de arbeidsdag zo lang mogelijk maakt, en waar mogelijk van één arbeidsdag er twee probeert te maken. Aan de andere kant geeft de bijzondere aard van de verkochte waar een beperking aan haar consumptie door de koper, en de arbeider staat op zijn recht als verkoper, wanneer hij de arbeidsdag tot een bepaalde normale grootte wil beperken. Er ontstaat hier dus tegenspraak van recht tegen recht, beide gelijkmatig door de

81 K. Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*, deel 1, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 23, Dietz Verlag, Berlin DDR 1979, p. 552.

wet van de warenruil bezegeld. Tussen gelijke rechten beslist de machtsstrijd. En zo manifesteert in de geschiedenis van de kapitalistische productie het vaststellen van de normale arbeidsdag zich als een strijd om de grenzen van de arbeidsdag. Het is een strijd tussen de totaliteit van de kapitalisten, dus de klasse van de kapitalisten en de totaliteit van de arbeiders, de arbeidersklasse.⁸²

Dit is nationaal en internationaal nog precies even actueel als in 1867. Het betreft immers structurele tendensen van de kapitalistische economie en maatschappij. Het gaat om een strijdtoneel, een strijd die op tal van fronten wordt gevoerd, tot in de alledaagse werksituaties. De genoemde door Marx beoogde eerlijke verdeling tracht de kapitalist tegen te gaan door een beperkt deel van de werknemers intensiever en langer te laten werken. Daarnaast door een arbeidsreserveleger van uitgestoten werknemers te accepteren en het bestaan ervan zelfs te bevorderen en zichtbaar te maken, en alles in het werk te stellen het inkomen daarvan laag te houden. Dit drukt in het algemeen het loon en door de verlengde en geïntensiveerde arbeid van de werkenden bestaat er een tendens van stijging van de gerealiseerde meerwaarde. Of die meerwaarde en de daarvoor verwachte extra winst werkelijk verkregen worden is overigens van meer factoren afhankelijk.

Binnen de *Eerste Internationale* voerde Marx meer dan eens discussie over de eis de arbeid te verkorten.⁸³ Steeds wijst hij weer op de (globale) economische mogelijkheden daartoe. De productiemiddelen worden steeds sterker ontwikkeld, waardoor relatief met minder arbeid de noodzakelijke maatschappelijke productie mogelijk wordt en blijft.

Marx is in deze discussie geen klinisch afstandelijk econoom. Zijn drijfveer van betrokkenheid bij de materiële, maar even diep bij de geestelijke emancipatie van de arbeidersklasse spreekt hij duidelijk uit binnen de discussies in de *Internationale*. 'Een verkorting van de arbeidstijd is noodzakelijk om de arbeidersklasse meer tijd voor haar geestelijke ontwikkeling te geven.'⁸⁴

82 K. Marx, *MEW*, deel 23, p. 249.

83 Zie bijv. *MEW*, deel 16, Berlin DDR 1973, pp. 552-556.

84 [K. Marx, *Aufzeichnung einer Rede von Karl Marx über die Verkürzung der Arbeitszeit. Aus dem Protokoll der Sitzung des Generalrats der Internationalen Arbeiterassoziation vom 11. August 1868*] In *MEW*, deel 16, p. 555.

Tendens en tegentendens

Actuele opmerkingen bij 'Korter werken wanneer dat kan'

- De tienjarige cyclus van stagnatie, voorspoed, overproductie en crisis, die van 1825 tot 1867 steeds weer terugkwam, schijnt weliswaar te zijn afgelopen. Dit echter alleen om ons in het moeras van de vertwijfeling van een blijvende en chronische depressie te laten terechtkomen. –

FRIEDRICH ENGELS⁸⁵

Korter werken wanneer dat kan. Maar kan dat wel?

Ja, kan dat wel? Alle discussies gaan anno 2004 over verlenging van de arbeidstijd. Korter werken voor hetzelfde loon ondermijnt de toch al wankelende concurrentiepositie in deze tijd van snelle opkomst van landen als China en India, en hoe moet bij een vergrijzende maatschappij een groeiend leger van ouderen worden onderhouden? Inderdaad valt een pleidooi voor arbeidstijdverkorting uit de toon, maar hoe irrationeel is dit in een wat langer tijdsperspectief?

Het is goed enkele overwegingen in te brengen om niet volledig afhankelijk te zijn van de waan van de dag, overigens zonder dat hier een volledig uitgewerkte visie kan worden gepresenteerd. Deze overwegingen zijn in de opzet van dit boek een uitzondering. Alleen bij dit hoofdstuk *Korter werken wanneer dat kan* wordt ingegaan op mogelijke tegenwerpingen en worden enkele aanzetten van respons gegeven, hoe onvolmaakt ook. Wanneer dit niet gebeurt, lijkt het alsof de nu gevoerde politieke discussie geheel kan worden genegeerd. Dat is niet zo.

Friedrich Engels schrijft in 1886 in het voorwoord bij de eerste Engelse uitgave van *Het kapitaal* bovenstaande opmerking over de kennelijk veranderde economische wetmatigheid van de tienjarige cyclus van welvaart en crisis. Ons interesseert nu even niet die economische analyse

85 F. Engels, *Vorwort zur englischen Ausgabe*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 23, K. Marx, *Das Kapital*, Dietz Verlag, Berlin DDR 1979, p. 40.

en de vraag of de depressie werkelijk chronisch was. Het gaat ons hier om de wetenschappelijke en historische erkenning dat sommige lang opgetreden maatschappelijke regelmatigheden op een zeker moment niet meer wetmatig blijken te zijn. Feiten vormen een onmiskenbare basis van de wetenschap, ook van een dialectisch-materialistische kennismethode die verder kijkt dan de direct voorhanden feiten alleen.

Wanneer we stellen dat 'korter werken wanneer dat kan' een reële tendens en mogelijkheid is, die in de kapitalistische maatschappij ontstaat op basis van het belang van de werkenden – hoe tegengewerkt ook door andere tendensen, belangen en concrete gebeurtenissen – dan zou kunnen blijken dat deze in een latere historische periode niet meer reëel is. De concrete vraag is of een inzet om structureel korter te werken die twintig jaar geleden relevant was en voor een deel is gerealiseerd, zo'n betrekkelijk korte tijd erna al achterhaald is.

Korter werken wanneer dat kan? Het idee alleen al betekent het betreden van een strijdperk.⁸⁶ In de crisisjaren tachtig en de overgang naar de jaren negentig werd de arbeidstijdverkorting door met name de vakbeweging hoog op de agenda gezet. Veel loon en zogeheten loonruimte werden ingeleverd ten gunste van iets korter werken, met een gedifferentieerde uitvoering hiervan. Zowel eerder met pensioen, op een andere wijze eerder 'uittreden', als de via de CAO's geregelde kortere arbeidstijd waren 'done'. Het was de trend van die tijd.

De start van de eenentwintigste eeuw toont voor een deel een ander beeld. In Europa heerst bij liberale politieke leiders een flinke angst om te veel achter te raken bij de economische grootmacht Verenigde Staten. Tegelijk bestaat de waarschijnlijk nog diepere angst voor de economische globalisering, die landen als China en India als sterke politiek-economische machten laat opkomen. Deze ontwikkeling wordt overigens niet in de laatste plaats door het kapitalistische Europa zelf gestimuleerd. Hele productielijnen worden vanuit Europa naar Azië verplaatst. Als het rendement erdoor maar groter wordt, hoe tijdelijk dat misschien ook zal zijn. Wat blijft er nog te produceren over in Europa als dat in die landen met de helft van de wereldbevolking voor een prikkie kan?

86 Tal van facetten van de geschiedenis van deze strijd vindt men in L. Karsten, *De achturedag. Arbeidstijdverkorting in historisch perspectief, 1817-1919*, Stichting beheer IISG, Amsterdam 1990.

Het Europese kapitalistische antwoord is onder meer de zogeheten Lissabon-strategie die de EU-leiders in maart 2000 vaststelden.⁸⁷ Goedkooper produceren door lagere loonkosten, langer werken per week en per jaar, meer flexibiliteit, minder rechtszekerheid zijn hiervan enkele van de belangrijkste motto's. Om deze ideologie makkelijker aannemelijk te maken wordt hier het argument van de vergrijzing aan toegevoegd. Hoe is zorg voor zoveel improductieve mensen te betalen? En omdat de flexibele inzet een Lissabon-doelstelling is, past bij de vergrijzing één antwoord: langer werken per week, per jaar en aan het einde van je arbeidzame leven.

Dat antwoord is in streefgetallen vertaald. In 2010 moet de arbeidsparticipatie van de bevolking van 20-65 jaar in EU-landen 70% bedragen; die van vrouwen 60%. In maart 2001 zijn in Stockholm deze cijfers voor de oudere bevolking gepreciseerd. In 2010 zou de arbeidsparticipatie van de bevolking van 55-64 jaar 50% moeten zijn.

Korter werken is dus 'uit de tijd'? Dit wordt zeker betoogd door de Nederlandse overheid, die met betrekking tot de Europese wetgeving vaak roomser is dan de paus en 'Lissabon' het hardst lijkt uit te willen voeren.⁸⁸

Tendensen en tegentendensen

Een veelgebruikt argument is dat op den duur er door de vergrijzing bij 'zo kort' werken te weinig mensen productieve arbeid verrichten om het inkomen en de zorg voldoende op peil te houden. Dit argument gaat echter vooral op bij een star beeld van een economisch model waarin een scheiding bestaat tussen een productief deel van de economie en een eco-

87 Voor een helder overzicht van de Lissabon-strategie, zie H. Houben, *Het nieuwe hoofddoel van de Europese Unie: de Lissabon-strategie*, in *De Europese Unie en de Lissabon-strategie*, themanummer van *Marxistische Studies*, januari-maart 2004, nr. 65, uitgeverij EPO, Berchem, pp. 11-72. Op p. 59 wordt ook gewezen op de vergrijzing die in de Europese Unie aangevoerd wordt als een van de argumenten voor deze strategie. Ook is gebruikgemaakt van het artikel uit hetzelfde themanummer: J. Cottenier, *Eerst de mensen, niet de winst*, pp. 123-137.

88 In de concept-kabinetsverklaring van de regering-Balkenende van 5 november 2004 over het overleg na de acties van de vakbeweging over prepensioen, WAO, WW e.a. wordt in de preambule direct gesteld dat de Lissabon-strategie het regeringsbeleid bepaalt.

nomisch passief, dus non-productief deel dat voornamelijk betaald wordt uit de belastingopbrengsten van het productieve deel. Het is echter dubieus of de toekomstige economie zó zal zijn georganiseerd. Momenteel wordt naast industrie en landbouw in een deel van de sectoren van dienstverlening, verkeer, onderwijs, zorg, welzijn en vrije tijd (al) meerwaarde gerealiseerd en over winst en inkomens in deze sector belasting betaald.⁸⁹ Een veelzijdige vraag van deze sectoren is stimulerend voor de economie als geheel. De voorheen als productief en de als ondersteunend beschouwde sectoren zijn steeds inniger vervlochten. Dit betreft ook een economische vraag van ouderen en diensten waarvan ouderen gebruikmaken.

Door toegenomen welvaart, korter werken en zorg worden mensen in Nederland gemiddeld ouder. Zijn er nu in Nederland zo'n 14% 65-plussers, het zullen er in 2040 ongeveer 25% zijn. Maar dit betekent geenszins een navenant hogere kostenpost. Het is een bepaalde periode van het leven, met name de laatste levensfase, waarin de kosten vaak hoog zijn. Het maakt op zich minder uit of men die fase doormaakt als men 75 of 90 is. Dat neemt niet weg dat vergrijzing in totaliteit geld kost, maar niet in de mate die vaak wordt gesuggereerd. Het is een argumentatie die niet rechtvaardigt vele verworvenheden af te breken waarvoor destijds óók betaald en veel gespaard is, en waar op basis van solidariteit nog steeds voor kan worden betaald. Een langer leven betekent een consumptie- en productieniveau dat de economie verbreedt, verfijnt en ondersteunt. Vergrijzing van de bevolking hoort niet alleen bij de kostenkant van de economie.

Vergroting van welvaart wereldwijd vereist een kwalitatief sterke verzorgingsstructuur: logistiek, onderwijs, zorg en welzijn.⁹⁰ Dat levert veel

89 Het is misschien nog geen uitgemaakte zaak dan wel algemeen geaccepteerd of in sectoren waar niet direct materiële goederen geproduceerd worden meerwaarde wordt gerealiseerd. Waarschijnlijk is dat wel het geval, bijvoorbeeld waar een bedrijf diensten, zorg of onderwijsmodules op de markt verkoopt met winstoogmerk en daarvoor werknemers in loondienst neemt die meerarbeid verrichten en bijdragen aan het realiseren van meerwaarde voor dat bedrijf. Wat dit betreft is de materiële of immateriële aard van de geproduceerde en op de markt gebrachte goederen geen beslissend criterium of over het realiseren van meerwaarde gesproken moet worden. Wel gaat het erom of in loondienst meerarbeid wordt verricht die resulteert in meerwaarde en winst.

90 In 2003 schreef ik een artikel onder de titel *Naar een economie van scholing, zorg en welzijn*. Het tijdschrift waarvoor dit was bedoeld stopte net in die tijd de serie over economie en crisis, waardoor het artikel niet werd gepubliceerd. Daarover was ik niet rouwig omdat – ondanks de tegengestelde bedoeling – een pleidooi voor een economie van onderwijs, zorg en welzijn in de huidige tijd onbedoeld aangegrepen zou kunnen worden als idee voor een louter marktconforme of commerciële inzet.

werk op. Dergelijke ontwikkelingen vragen om een steeds hernieuwde balans van werk, kwaliteit van arbeid, het dagelijkse leven en vrije tijd. Het bestaan van een niet direct productief deel van de maatschappij is niet alleen een negatieve factor, maar participeert mee in het hele verhaal van vraag en aanbod. Er wordt ook daardoor een economische vraag opgeroepen die een deel van de productieve sector ondersteunt.

Dit betekent overigens niet dat het meest wenkende toekomstperspectief bestaat in het volledig vercommercialiseren van de maatschappelijke sectoren van dienstverlening, zorg, onderwijs en verkeer. Eerder lijkt op middellange termijn de noodzaak te bestaan van een goede balans van sociale sturing en productie. Het gaat er dan om niet alles aan de kapitalistische marktwerking over te laten, zoals nu steeds meer gebeurt onder de dominante neoliberale politiek. Want die politiek heeft niet alleen een negatieve sociale uitwerking, maar kan zeker op langere termijn ook een economische impasse opleveren.

Marx wijst op het onzekere toekomstperspectief van een economie die louter van het produceren van meerwaarde uit loonarbeid afhankelijk is. Hij voorzagt dat de wijze waarop de arbeid in het productieproces waarde toevoegt in relatie tot het gebruik van steeds geavanceerdere machines, zich steeds verder zou ontwikkelen. Dat heeft een belangrijke consequentie. Door de steeds voortschrijdende technologische vernieuwing wordt de arbeid steeds efficiënter. Met betere machines is minder arbeid nodig om een product te realiseren. Marx' arbeidswaardeleer en de meerwaardetheorie lieten echter zien dat alleen de arbeidskracht in de verrichte arbeid waarde schept en een graadmeter voor de toegevoegde waarde vormt. Maar als het aandeel arbeid afneemt (afname aandeel variabel kapitaal) door het gebruik van betere machines (toename aandeel constant kapitaal) moet de waardetoeename *relatief* kleiner zijn.

Dat laatste nu is precies Marx' conclusie, die hij expliciet omschrijft als 'de wet van de *tendens* van daling van de winstvoet.' Zowel met formules als cijfers onderbouwt Marx deze wet. Deze komt er kortweg op neer dat de winstvoet, de verhouding van gerealiseerde meerwaarde tot het totaal van investeringen in variabel kapitaal (arbeid) en constant kapitaal (machines en dergelijke), in principe een tendens tot daling moet laten zien. In deze verhouding neemt namelijk het constant kapitaal relatief steeds verder toe, onder meer door de vanwege concurrentie afgedwongen technologische vernieuwing, en vermindert relatief het aandeel arbeid.

Hierdoor staan de meerwaarde en de gerealiseerde winst onder druk. Immers, de door de arbeider verrichte arbeid aan het product biedt de uiteindelijke graadmeter voor de waarde van dat product, en als het aandeel arbeid naar verhouding vermindert, komt meer en meer de winst onder druk te staan. In *Het kapitaal* wijst Marx op verschillende effectieve tegentendensen die de daling teniet kunnen doen, dus op het onzekere karakter van de uitkomst.⁹¹ Maar blindelings vertrouwen op de eeuwige en onvermijdelijke werking van de kapitalistische economie betekent eveneens vertrouwen op een onzeker fundament.

Wat speelt er dan nu? De hoogontwikkelde economie en technologie bepalen een tendens van daling van de winstvoet. Als compensatie daarvoor ontstaat onder meer een trek naar landen met lagere lonen. Mede daardoor krijgen deze landen een enorm productiepotentieel, dat de winstmogelijkheden van het westerse kapitalisme gaandeweg verder uitholt. Er is hierdoor sprake van een stroomversnelling van de globalisering van het kapitalisme. Internationaal zal de economie van landen als China en India een enorme rol gaan spelen. Het grote dilemma van het kapitalisme is dat de vrijemarkteconomie zijn essentie en dogma is, maar zo ook zijn achilleshiel. De verschuiving van productielocaties maakt het kapitalisme tijdelijk sterker, maar principieel kwetsbaar. Vooralsnog leidt dit tot een tendens van daling van lonen in hoogontwikkelde landen.

De trek naar landen met voorlopig nog een laag loon waardoor internationaal de lonen en de sociale positie van de werknemers onder druk staan, betekent niet dat er gescheiden economische werelden van 'west' en 'oost' bestaan. Om te kunnen vertrekken naar een lagelonenland heeft de kapitalist een hoogontwikkelde mondiale infrastructuur nodig. Een dergelijke infrastructuur moet dus ook sterk functioneren in 'eigen' land, meer dan voorheen. Het stadium waarin het in de economie in hoofdzaak gaat om de bulk van productie, de massale productie van voeding, kleding en apparaten, ligt achter ons. De mondiale multi-zijdse afhankelijkheid lijkt vooralsnog te moeten leiden tot verlagen van de arbeidskostprijs hiér, maar deze tendens is een tijdelijk fragment in een groter proces.

In China en India met bijna de helft van de wereldbevolking ontwikkelt zich een technologisch hoogstaande economie. Hier zullen de lonen stijgen, de scholingsgraad toenemen en klassentegenstellingen optre-

91 Zie hierover ook J. Schaaf, *Karl Marx, Bekend en onbekend*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000, pp. 197-205.

den. Dan ontstaat een hernieuwde brede inzet voor korter werken. Daarbij is een boeiende vraag of de Chinese communistische partij is staat zal zijn de enorme vlucht die het kapitalisme in Azië neemt, te managen en om te buigen naar een democratisch gecontroleerd sociaal systeem.

Puur op lonen en langer werken concurreren met landen als China en India is een doodlopende weg. Het is een weg van verliezers. Bedrijven als Philips weten dat allang en gaan erheen. Uitbesteden stuit overigens op objectieve grenzen, wanneer de prijzen voor vervoer en service hoger worden dan het louter produceren van goederen. In totaliteit ontstaat een breder gedeelde mondiale economie, met een gedifferentieerd beeld van klassenstrijd en nieuwe tegenstellingen tussen rijk en arm.

In deze veranderende verhoudingen is het zinvol te zien hoe hier sociaal én slim op ingespeeld kan worden. Het gaat zeker niet om het blindstaren op een bulkproductie met tijdelijk hoge rendementen. Eerder moet het gaan om nieuwe productie en opbrengsten in situaties waarin machines niet alle werk vervangen, en waarin sociaal en intensief gewerkt moet worden met een (vrij) hoog kennisniveau. Dan kan langer werken averechts werken. Langer werken bij intensief werk verlengt tijdeenheden van de arbeidstijd die minder productief zijn, terwijl ze wel werkgelegenheid kosten. De gemiddelde arbeidsproductiviteit wordt er lager door. 'Slim en productief' is en wordt belangrijker dan 'lang'. Kort werken kan heel productief zijn. Hooggekwalificeerde arbeid vraagt om goed uitgerust en toegerust personeel.

In Nederland nam de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk toe. Daarom is een goede arbeidstijdenregeling en arbeidstijdverkorting (ATV) economisch belangrijk geworden. Het gaat om veel meer dan om een prettige bijkomstigheid in het persoonlijke leven. Bij de afname van deeltijdarbeid zullen nieuwe problemen ontstaan.

Er spelen belangrijke politieke en morele aspecten mee. Bijvoorbeeld ziet men die in de grootste vakbondsmanifestatie uit de Nederlandse geschiedenis op 2 oktober 2004, georganiseerd door de vaak op sterven na dood verklaarde vakbeweging. In veranderde structuren spelen kennelijk basaal 'toch' de oude thema's van arbeid, loon, welvaart en welzijn. Er bestaat niet alleen een tendens van individualisering, maar het solidariteitsprincipe heeft zich ook verder ontwikkeld, ook al staat dit onder druk.⁹²

92 Zie hierover ook J. Schaaf, *De toekomst van het individu als sociaal wezen, Een sociale cultuurkritiek*, Van Gorcum, Assen 1996.

Sociale verworvenheden en positieve morele ontwikkelingen, ook in het persoonlijk leven, kunnen niet worden teruggedraaid zonder nieuwe strijd te genereren. Deze strijd ontstaat ook door een verworven moreel besef, met name ook onder nieuwe generaties. Deze stellen zich belangrijke levensvragen. Waarom bij zoveel productiemogelijkheden nog zó hard en veel werken? Is geluk niet belangrijker dan winst? Hoe verhoudt de productiedwang zich tot een goede ecologische toekomst?

In Marx' tijd speelden onder socialisten en anarchisten al vragen naar meer vrijheid en vrije tijd. Wanneer gesproken wordt over welvaart en welzijn, juist in een hoogontwikkelde economie, dan zullen deze vragen *altijd* spelen. Een redelijke tijdsduur en kwalitatief goed werken zijn in een hoogontwikkelde economie mogelijk en vertegenwoordigen een waarde op zich.

Korter werken als onderzoeksprogramma

Hoge arbeidsproductiviteit en de ingewikkelde mix van mondiale en lokale productie resulteren in strijd en strijdige tendensen. De klassenstrijd betreft ook zo de arbeidstijd. In de beweging van de langere duur heeft de werkende klasse mondiaal hetzelfde belang, een redelijke tijd werken voor een goed loon. Die redelijke tijd wordt mede door de arbeidersbeweging zelf bepaald, afhankelijk van haar kracht. Op kortere termijn staat de concurrentiepositie van de West-Europese kapitalistische belangen zeker onder druk. Het is echter de vraag of de oplossing van dat vraagstuk en dat van de vergrijzing ligt in langer en goedkoper werken. Is er geen socialere en slimmere weg?

Naar aanleiding van het hierboven genoemde motto van Engels werd het wetenschappelijk uitgangspunt genoemd dat feiten onze ontdekkingen kunnen en meestal op den duur ook zullen weerleggen. Ook kunnen feiten een ander interpretatiekader vereisen, onderbouwd met ermee samenhangende feiten. Genoemde punten met betrekking tot langer of korter werken vragen om nadere discussie en onderzoek. Vooralsnog heeft Marx' politieke opvatting over de arbeidstijd zeker niet afgedaan.

18 Een zekere ongelijkheid

– In de plaats van de oude burgerlijke maatschappij met haar klassen en klassentegenstellingen treedt een associatie, waarin de vrije ontwikkeling van ieder de voorwaarde is voor de vrije ontwikkeling van allen. –

KARL MARX, FRIEDRICH ENGELS

– Het communisme is lang niet zo onverbiddelijk als het er wel graag zou willen uitzien. –

FRIEDRICH ENGELS

Een van de meest kritische, in scherpe taal gesneden teksten van Marx is de *Kritiek op het programma van Gotha* van 1875. Die scherpste maakt dat een onbevangen lezer zich wellicht afvraagt of het niet ietsje minder mag. Want Marx bekritiseert scherp de standpunten van aanhangers van ideeën van de socialist Ferdinand Lassalle, net op het moment dat hun partij, de ADAV, de eenheid smeedt met de SDAP van August Bebel en Wilhelm Bracke, dus zeg maar met Marx' partij.⁹³

Hoe scherp de kritiek van Marx ook is, deze laat mooi zien dat een vaak herhaald verwijt jegens marxisten en communisten niet klopt. Het wordt communisten immers vaak verweten dat zij alle mensen gelijk willen maken en geen oog hebben voor individuele verschillen.

En dit klopt niet. Een ontwikkelde socialistische of communistische samenleving wordt door hoge doelen bepaald. Welke zijn dit? Het gaat om opheffing van de kapitalistische productievorm en eigendomsverhoudingen waarin de ene mens de ander uitbuit en onderdrukt, om opheffing van de klassen en klassentegenstellingen, om een volledig vol-

93 Het gaat om de Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (ADAV) en de Sozialdemokratische Arbeiterpartei (SDAP). Het fusiecongres vond plaats van 22-27 mei 1875 in Gotha. Het partijprogramma werd hier vrijwel onveranderd aangenomen.

waardige, gelijkwaardige positie voor iedereen – ongeacht of hij misschien minder mogelijkheden tot arbeid heeft, bijvoorbeeld door een handicap –, om vrijheid die egoïsme opheft en sociale rechten bevordert, om korter werken – op basis van noodzakelijke arbeid om het niveau te bereiken dat nodig is om sociaal en ecologisch goed te kunnen leven – en om het afschaffen van de onderdrukkende functies van de staat. Marx richt zich niet tegen de individuele kapitalist, daarvoor is hij te veel een systeemdenker. Het gaat om het afschaffen van wat hij noemt het 'loonsysteem'.

Volledige gelijkwaardigheid van ieders ontwikkelingsmogelijkheden betekent juist geen gelijkmakerij van mensen, maar het bevorderen van ontplooiingsmogelijkheden binnen een ontwikkelde sociale samenleving. Daarin kunnen verschillen naar individu, cultuur en geografische bepaaldheden bestaan. En omdat deze verschillen een sterke historische component hebben, dus in de tijd verder zullen veranderen, kan van het communisme nooit een blauwdruk of een exact beeld worden gegeven. Naar tijd en plaats zijn heel verschillende communistische samenlevingen mogelijk en noodzakelijk.

Gelijkmakerij is het argument van de tegenstander. Die wil van communisme een karikatuur maken, om de steun hiervoor te ondermijnen. Het gaat echter niet om vaste modellen en blauwdrukken, maar om het opheffen van economische en politieke onderdrukking. In dat beeld zijn mensen niet gelijk, maar gelijkwaardig.

Politiek gaat het om het opheffen van de onderdrukkende machtsuitoefening van de burgerlijke staat op basis van de opheffing van de op de klassentegenstelling gebaseerde productiewijze. In *Het communistisch manifest* schrijven Marx en Engels: 'Zijn in de loop van de ontwikkeling de klassentegenstellingen verdwenen en is alle productie in handen van de geassocieerde individuen geconcentreerd, dan verliest de openbare macht haar politieke karakter.'⁹⁴ Het communistische toekomstbeeld perkt niet in, maakt geen mensen gelijk door hun eigenschappen in te tomen, maar biedt ontplooiingsmogelijkheden daarvan, die vroeger en nu aan hen onthouden zijn. Nogmaals *Het communistisch manifest*: 'In de plaats van de oude burgerlijke maatschappij met haar klassen en klassentegenstellingen treedt een associatie, waarin de vrije ontwikkeling van ieder de voorwaarde is voor de vrije ontwikkeling van allen.'

94 K. Marx, F. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 4, Dietz Verlag, Berlin DDR 1975, p. 482. Ned. vert., *Het communistisch manifest*, Pegasus, Amsterdam 1975, 15e verbeterde druk, p. 66.

De laatste bijzin mag gerust drie keer worden gelezen. Het is een dialectische formulering waarin werkelijke persoonlijke vrijheid voorwaarde is voor sociale vrijheid, en noodzakelijk het omgekeerde tegelijk moet gelden. Vrijheid is niet puur burgerlijk individueel, ook geen abstract recht, maar veronderstelt een maatschappelijke structuur die tegelijk veel persoonlijke ruimte moet geven. Het is een moeilijke opgave, maar wel de basis voor werkelijke emancipatie. Veel meer dan die mogelijk is in een maatschappij waarin (nog) structurele onderdrukkingen bestaan, zoals in de burgerlijk-kapitalistische maatschappij.

Van dit communisme uit het revolutiejaar 1848 is Marx in zijn latere revolutionaire geschriften niet afgeweken. 'Vrije ontwikkeling van iedereen als voorwaarde van vrije ontwikkeling van allen' duidt op een historisch proces, waarin de onderdrukkende klassenstructuur moet verdwijnen. Het gaat zeker niet om een aan een bepaalde tijd gebonden beeld van vrijheid van een losstaand individu, niet om abstracte gelijkheid van mensen en geen beperking naar tijd en plaats. Anders gezegd: men kan zich nu wel voorstellen wat bij vrijheid hoort, maar vrijheid houdt juist in dat over honderd jaar mensen hier weer een andere concrete voorstelling van hebben, wanneer vrijheden zich werkelijk verder kunnen ontwikkelen en mensen zich ontplooien naar hun mogelijkheden en behoeften.

Omdat over communisme en vrijheid veel te doen is – omdat het mens-zijn als zodanig in het geding is – spreken Marx en Engels hierover bij hun kritiek op het samenwerkingsprogramma van de arbeiderspartijen die in Gotha fuseren.

Marx' kritiek is scherp, zo scherp dat Engels deze pas veel later publiceert, in 1891. In het voorwoord van de kritiek schrijft hij dan: 'De meedogenloze scherpste waarmee hier het ontwerp-program wordt ontleed, de onverbiddelijkheid waarmee de verkregen resultaten worden uitgesproken en de gebreken van het ontwerp worden blootgelegd, dit alles kan nu, na vijftien jaar, niet meer kwetsen.'⁹⁵ Daarbij beschrijft hij dat inhoudelijk de kritiek nog altijd van grote betekenis is, om de programmatische ideeën van de revolutionaire sociaal-democratie helder en kritisch te houden.

Zonder concrete politieke achtergrondinformatie over deze periode en over de ideeën van Marx en Lassalle is de reikwijdte van de kritiek moei-

95 In *MEW*, deel 19, Berlin DDR 1976, p. 521. Ned. vert. K. Marx, *Kritiek op het program van Gotha*, 3e druk, Pegasus Amsterdam 1978, p. 65.

lijk interpreteerbaar. Marx schrijft bij zijn kritiek in een begeleidende brief aan Wilhelm Bracke dat hij en Engels na het coalitiecongres samen een verklaring zullen publiceren, waarin staat dat zij niets met het partijprogramma van Gotha te maken hebben.⁹⁶ Dit is een vérgaande uitspraak, die slechts gedaan wordt, omdat de in *Het communistisch manifest* geformuleerde uitgangspunten vervangen worden door principieel andere. Weliswaar gebeurt dit voor een deel uit onbegrip, maar Marx stelt zich tot taak het politieke begrip te verhelderen om de arbeidersbeweging een juiste koers te helpen varen, juist in politiek belangrijke situaties. In *Het kapitaal* en zijn politieke geschriften maakt hij hiervan zijn levenswerk.

In een eigen eerdere kritiek op hetzelfde ontwerp-partijprogramma spreekt Engels expliciet over vrijheid en gelijkheid. Anderhalve maand voordat Marx na bespreking met hem zijn meer uitgebreide kritiek schrijft, noemt Engels in een brief aan Bebel al enkele van zijn voorname bezwaren. Hij stelt dat 'onze partij' van de lassalleanen 'absoluut niets te leren heeft.'⁹⁷

Vervolgens stelt Engels: "Afschaffing van alle sociale en politieke ongelijkheid" is ook een zeer bedenkelijke frase in plaats van: 'opheffing van alle klassenverschillen'. Van land tot land, van provincie tot provincie, van plaats tot plaats zelfs zal er steeds een *zekere* ongelijkheid van de levensomstandigheden bestaan, die men tot een minimum kan reduceren, maar nooit helemaal zal kunnen opheffen. Alpenbewoners zullen altijd andere levensomstandigheden hebben dan de mensen van het vlakke land. De voorstelling van de socialistische maatschappij als het rijk van de *gelijkheid* is een eenzijdige Franse voorstelling, aansluitend bij het oude 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap', een voorstelling die *als ontwikkelingsfase* in haar tijd en ter plaatse gerechtvaardigd was, maar nu, evenals alle eenzijdigheden van de vroegere socialistische scholen, overwonnen zou moeten zijn, omdat ze slechts verwarring in de hoofden aanricht en er nauwkeuriger manieren zijn gevonden om de zaak voor te stellen.'⁹⁸

96 Zie K. Marx, *Brief aan Wilhelm Bracke*, 5 mei 1875, in *MEW*, deel 19, p. 13. Zie Ned. vert. in K. Marx, *Kritiek op het program van Gotha*, p. 11.

97 Zie F. Engels, *Brief aan August Bebel*, Londen, 18/28 maart 1875, in *MEW*, deel 19, p. 3. Zie Ned. vert. in K. Marx, *Kritiek op het program van Gotha*, p. 43.

98 F. Engels, *Brief aan August Bebel*, Londen, 18/28 maart 1875, in *MEW*, deel 19, p. 7. Ned. vert. p. 48.

De kritiek op communistische ideeën als zou elke individuele ongelijkheid moeten verdwijnen, speelt niet alleen nu of in de koude oorlog. In Marx' en Engels' tijd is die discussie al gaande en zij hechten eraan de zaak wél goed voor te stellen. De arbeidersklasse moet de klassenstrijd op zo'n manier beslechten dat de klassenverschillen en de sociaal-economische oorzaken van ongelijkheid en beperking van vrijheid worden opgeheven. De inhoudelijke invulling van vrijheid en ontplooiing is iedere generatie zelf gegeven. Communisme is geen gelijkmakerij.

Daarom is het niet verwonderlijk dat Engels hier in *Anti-Dühring* uit 1878 nogmaals kort op terugkomt: 'Intussen is het 'universele principe van rechtvaardigheid' geenszins te verwarren met die grove gelijkmakerij, die de burger zo vijandig doet staan tegenover elk communisme, vooral tegenover het oorspronkelijke arbeiderscommunisme. Het is lang niet zo onverbiddelijk als het er wel graag zou willen uitzien.'⁹⁹

Vrijheid, rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid hebben een lange weg te gaan. Om die weg te effenen moeten uitbuiting en klassenverschillen worden opgeheven.

99 F. Engels, *Anti-Dühring, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, in *MEW*, deel 20, Berlin DDR 1975, p. 280. Ned. vert., Progres, Moskou 1978, p. 355.

19 Communisme

– Een spook waart door Europa – het spook van het communisme. –

KARL MARX, FRIEDRICH ENGELS¹⁰⁰

Wanneer Marx en Engels in *Het communistisch manifest* schrijven dat het spook van het communisme door Europa waart, verwijzen zij onder meer naar de angst van de heersers en bezitters voor een totaal andere maatschappij. Een maatschappij waarin de privileges van rijkdom en macht, en de mogelijkheden tot onderdrukking en uitbuiting zijn opgehouden te bestaan.

Het woord communisme roept nog altijd veel op. Na het ineenstorten van het reële socialisme van de twintigste eeuw denkt men vaak er genoeg aan te hebben het communisme uit de tijd te verklaren. Hetzelfde geldt in wezen voor de gedachte aan een fundamentele maatschappelijke verandering die ongelijke rechten en uitbuiting uitsluit. Maar in elke generatie, waar ook ter wereld en van welke cultuur dan ook, duikt steeds weer de gedachte op dat een eerlijke en rechtvaardige wereld mogelijk moet zijn. Elke generatie kent activisten voor een betere samenleving.

De bijdrage van Marx en Engels aan dit voor liberale kapitalisten zo storende beeld is dat zij het communisme nader structureren. Ze doen dit niet door een nauwkeurige blauwdruk te geven van zo'n andere maatschappij, maar door de *voorwaarden* van sociaal-economische, politieke en persoonlijke vrijheid precies te benoemen.

In *De Duitse ideologie*, *Het communistisch manifest* en tal van latere werken wordt communisme steeds verbonden aan het realiseren van de mogelijkheden voor grote vrijheid van de mens. Vrijheid en het einde van vervreemding zijn mogelijk op basis van het opheffen van sociaal-economische klassenstrijd, van politieke macht van klassen, kortom,

¹⁰⁰ K. Marx, F. Engels, *Manifest der kommunistischen Partei*, in *Werke (MEW)*, deel 4, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 461. Ook in *Het communistisch manifest*, 15e verbeterde druk, Pegasus, Amsterdam 1975, p. 39.

door het opheffen van alle klassen en klassenprivileges en het daarop gebaseerde economisch stelsel.

Bij de oprichting van de *Eerste Internationale* in 1864 schrijft Marx in Artikel 1 van de eerste schets van de *Statuten* dat het gaat om de *volledige* emancipatie van de arbeidersklasse.¹⁰¹ Dit is een politieke formulering. Marx weet dat volledige emancipatie een volstrekt volwaardige positie van het proletariaat betekent, dus van de nu nog onderdrukte en uitgebuite klasse. Zo'n positie betekent macht, derhalve het politiek uitschakelen van onderdrukkende klassen, waarmee de objectieve bestaansgrond van onderdrukkende macht en een bijbehorende staat wegebt.

Het gaat dus in het communisme om vrijheid, bevrijding van de mensheid en opheffing van vervreemding. Voorwaarden ervan zijn opheffing van de kapitalistische uitbuiting, opheffing van klassen en klassenstrijd. Er is een overgangperiode van bestendiging van tegenmacht nodig, maar communisme duidt op een groeiproces van vrijheden.

Dit is een lastig, maar noodzakelijk proces, waarvan ook al geen exacte blauwdrukken te geven zijn. Dat hindert wellicht. Men wil precies dát weten, wat je nu net niet precies van tevoren kunt weten. Veel mensen willen graag een hele geschiedenis van tevoren bepalen, en als dat niet lukt wijst men het hele communistische idee maar af.

Het gaat niet om een bepaalde staatsvorm, maar om opheffing van bepaalde staatsvormen, namelijk van de dwangstaat, die gebaseerd is op uitbuitingsverhoudingen en deze helpt in stand te houden. De volgorde – als die er is, want vormen van strijd gaan in de praktijk hand in hand – is niet eerst de staat en dan de uitbuiting bestrijden, maar primair is de massale klassenstrijd van de arbeidersbeweging, van de massa's van mensen. Zij moeten met hun groeiende machtspositie de staat gaan beheersen om de onderdrukkende functies ervan op te heffen.

Marx en Engels benadrukken dat ze alle klassen willen afschaffen. Het enige middel daartoe is de verovering van de politieke macht door de voornaamste politiek en economisch onderdrukte klasse, het proletariaat.¹⁰² Marx ziet de Parijse Commune als een belangrijke stap in de politieke strijd en schrijft hierover: 'Slechts de proletariërs, in vuur en vlam geraakt door de nieuwe sociale taak, die zij voor de totale maatschappij

101 Zie K. Marx, *Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation*, in *MEW*, deel 16, Berlin DDR 1973, p. 15.

102 Zie *MEW*, deel 17, Berlin DDR 1976, p. 415.

te volbrengen hebben, namelijk de afschaffing van alle klassen en van de klassenheerschappij, waren in staat tot het breken van het werktuig van deze klassenheerschappij – de staat –, dit gecentraliseerde en georganiseerde regeringsgeweld, dat zich aanmatigt heer in plaats van dienaar van de maatschappij te zijn.¹⁰³

Het gaat hierbij volgens Marx niet om de belangen van de arbeidersklasse alleen, maar om de rol die deze vervult bij de emancipatie van de mensheid in het algemeen. Wanneer de voornaamste economisch en politiek onderdrukte klasse alle klassenverschillen elimineert, profiteren niet meer slechts bepaalde klassen daarvan, maar mensen, vrijgeworden mensen. Het gaat de arbeidersklasse om 'de beweging voor zichzelf en voor de mensheid.'¹⁰⁴

Het daadwerkelijk opheffen van klassen en klassenverschil veronderstelt een hoge maatschappelijke en economische ontwikkelingsgraad. Misschien is dit ook wel een les na het neerslaan van de Parijse Commune, en is dit ook nu ná het reële socialisme van de twintigste eeuw van belang. Een paar jaar na de Parijse gebeurtenissen onderscheidt Engels verschillende mogelijke fasen van de ontwikkeling van klassenverhoudingen en maatschappelijke verhoudingen. Hij concludeert dan: 'Pas op een zekere, voor onze tijdsomstandigheden zelfs zeer hoge ontwikkelingsgraad van de maatschappelijke productiekrachten wordt het mogelijk de productie zo hoog op te voeren, dat de afschaffing van de klassenverschillen een werkelijke vooruitgang betekent, zodat die duurzaam kan zijn, en zonder dat die leidt tot een stilstand of zelfs achteruitgang van de maatschappelijke productiewijze.'¹⁰⁵

Dit realisme is belangrijk. Het gaat bij het communistisch vooruitzicht niet om een politiek voluntarisme. Een politieke wil tot verandering is belangrijk, maar op zich nog onvoldoende om deze te realiseren. De sociaal-economische ontwikkeling en strijd zijn voorwaardelijk om de omstandigheden rijp te maken om de voorziene beweging werkelijk te voltrekken. De Parijse Commune werd verslagen, de onderliggende verhoudingen en internationale beweging van solidariteit waren nog verre van toereikend om hier een stabiele politieke overgangssituatie te creëren.

103 K. Marx, *Erster Entwurf zum 'Bürgerkrieg in Frankreich'* (1871), in *MEW*, deel 17, p. 542.

104 Zie *MEW*, deel 17, p. 549.

105 F. Engels, *Flüchtlingsliteratur - V. Soziales aus Rußland*, in *MEW*, deel 18, Berlin DDR 1973, pp. 556-557.

Het verbaast dan ook niet dat *Het kapitaal* de ontwikkeling van die sociaal-economische structuur analyseert om de materiële vooronderstellingen van een revolutionaire communistische overgang bloot te leggen. *Het kapitaal* is veel meer dan een economische analyse; het is óók een revolutionair geschrift. Het gaat om de *kritiek* op de politieke economie, een kritiek die binnen de kapitalistische ontwikkeling de betekenis van de klassenverschillen erkent, en de voorwaarden tot de opheffing daarvan analyseert.

In het derde deel van *Het kapitaal* schrijft Marx over de objectief benodigde economische productie als het rijk der noodzakelijkheid. De mens moet leren zijn stofwisseling met de natuur zo rationeel mogelijk te regelen. Maar al ontstaan de meest adequate productievoorwaarden, ze blijven een materiële noodzakelijkheid, geen directe vrijheid. Marx: 'Maar dit blijft altijd een rijk van de noodzakelijkheid. Daarbuiten begint de ontwikkeling van de menselijke vermogens, die kan gelden als doel in zichzelf, het ware rijk van de vrijheid, dat evenwel slechts op basis van dat rijk van de noodzakelijkheid kan opbloeien. De verkorting van de arbeidstijd is de fundamentele voorwaarde daarvoor.'¹⁰⁶

Communisme. Het gaat om het vrij worden van de mensheid door het opheffen van alle klassenstrijd, van economische uitbuiting van mensen en volken, en door het werkelijk beschikbaar krijgen van eigen tijd voor ieder mens. Is dit optimisme te groot? Het lijkt er nu immers nog lang niet op?

Toch bestaat er geen andere keuze. Zeker op den duur niet, wanneer de productiemogelijkheden en arbeidsproductiviteit nog groter zijn, de mens de wereld kan maken én breken, maar met zo'n breuk zijn eigen bestaan te gronde richt. Het gaat om meer dan om optimisme. Er moet een hogere eenheid gevonden worden van vrijheid en het rijk der noodzakelijkheid, een vorm waarin miljarden mensen samen moet kunnen leven in een natuurlijke omgeving die hun leven duurzaam mogelijk maakt. Er is geen andere keuze mogelijk, dan te kiezen voor vrijheid, een vrijheid die welbewuste materiële beperkingen oplegt, maar persoonlijk, cultureel en politiek ongekennde mogelijkheden heeft.

Communisme zonder blauwdruk, is dat hinderlijk? Het is toch hinderlijk dat een idee zo bepalend is, maar toch zo onaf? Strikt genomen ech-

106 K. Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie, drittes Buch, Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion*, MEW, deel 25, Berlin DDR 1983, p. 828.

ter is een blauwdruk van een communistische toekomst nog hinderlijker. Want wat zou dat voor vrijheid zijn, die van tevoren al zou zijn ingevuld? Dat zou een tegenstrijdigheid betekenen, die nooit lang kan voortbestaan. Wanneer communisme vrijheid betekent moet aan de voorwaarden verder worden gewerkt en zullen tussentijds ook nieuwe mogelijkheden ontstaan, die als nieuwe vrijheden worden herkend.

Communisme en vrijheid begaan daarmee geen makkelijke weg. Het spook van het communisme moet nog omgevormd worden tot een reëel communisme.

20 Emotionele betrokkenheid

– De jury zal ten slotte deze plechtige komedie bekronen met het oordeel: ‘Died by the visitation of God.’ –

KARL MARX

Is Marx een strenge analyticus of een bevlogen politicus? Is zijn interesse voor de arbeidersklasse gebaseerd op een historisch en sociologisch inzicht of op solidariteit? Schrijft Marx zakelijk of juist met bewogenheid?

Bij Friedrich Engels lijkt dit duidelijker dan bij Marx. In zijn vroege werk *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland* geeft hij een scherpe politieke analyse, maar vooral ook talloze voorbeelden hoe de arbeiders in Engeland werken, leven en vooral lijden. Zowel de kritische analyse als de emotionele betrokkenheid is dus aanwezig.

Hoe dit bij Marx te beoordelen? Bij het lezen van Marx kan het wat dit betreft enigszins van toeval afhankelijk zijn wat de lezer in handen krijgt. In zijn opmerkingen over zelfmoord bij vrouwen en over de doodstraf spreekt een duidelijke betrokkenheid.¹⁰⁷ In *Het communistisch manifest* wordt een sterke analyse gepresenteerd, maar tegelijk toch ook een enorme gedreven politieke inzet van Marx en Engels. Het manifest is een spreekbuis van het proletariaat met zijn revolutionaire taak.

Maar de lezer die in *Het kapitaal* bewogenheid zoekt, moet vaak toch naar de voetnoten kijken of tussen de regels door lezen. Wanneer hij dat niet doet kan het beeld ontstaan van een zuiver zakelijke analyse van de beweging van het kapitaal in zijn tegenspraak met de factor arbeid.

Net als bij Engels bestaat ook bij Marx een sterke bewogenheid, een sociale betrokkenheid. Je gaat niet voor niets vrijwel je hele leven in ballingschap buiten je vaderland wonen. Je doet dat niet vanwege een zuiver intellectuele interesse. Er moet meer spelen dan een zuiver politiek

¹⁰⁷ Zie hoofdstuk 3, *Marx over de doodstraf*.

meningsverschil. Het moet gaan om iets wat met je fundamentele levensinzicht samenhangt. Bij goed lezen is bij Marx een sterke samenhang te bespeuren tussen emotionele betrokkenheid met de massa's die lijden, en een historisch inzicht in breukvlakken van tijden waarin grote veranderingen plaatsvinden en nieuwe revoluties in het verschiet liggen.

Marx' schrijven brengt dergelijke factoren bijeen, de meer analytische en de directe politieke inzet. Zo speelt in de politieke geschriften de wetenschappelijke analyse een overtuigende rol. Deze twee-eenheid van politiek en analyse is bijvoorbeeld te zien in de bijdragen van Marx voor de *Internationale Arbeiterassoziation*, de *Eerste Internationale*. Theorie en praktijk, ze vormen een eenheid, wat niet wegneemt dat Marx vaak een sterk analyserende schrijfstijl hanteert. Deze analyse is politiek en theoretisch van belang. Men moet er echter ook doorheen, erachter kunnen kijken. Dan wordt een grote betrokkenheid zichtbaar.

In sommige stukken – uit de hele periode waarin hij schrijft – komt Marx' emotionele betrokkenheid met het lijden der massa's duidelijk naar voren. Een voorbeeld daarvan is te vinden in een artikel uit 1862 over *De nood van de arbeiders in Engeland*.

Marx schrijft in de jaren vijftig en zestig vele artikelen voor buitenlandse kranten zoals de *New-York Daily Tribune*, waarin hij de actuele politiek analyseert. Hij doet dit deels om in zijn levensonderhoud te voorzien. Deze artikelen bevatten een enorme rijkdom aan politieke beschrijvingen, meestal zakelijk weergegeven. In de jaren zestig gaat het onder meer om de ontwikkeling van het Engelse imperialisme, de Amerikaanse burgeroorlog, en de daarmee samenhangende problemen met de toevoer van katoen. Deze katoen is noodzakelijk voor de Engelse industrie. De katoenindustrie is een kernactiviteit van het Britse kapitalisme. Daarnaast spelen in de ontwikkeling van de Britse samenleving net zo goed toevalligheden mee, zoals het weer dat de oogst bepaalt en dat directe consequenties heeft voor de prijzen die de arbeiders voor hun maaltijd moeten betalen. Daarmee wordt voor het dagelijkse leven bepaald of er genoeg te eten zal zijn, of dat er hongersnood uitbreekt.

Concreet bespreekt Marx in zijn artikelen de debatten in het Britse parlement, de rollen van minister-president Palmerston en de vertegenwoordiger van de Engelse industriëlen Richard Cobden, met elk de eigen belangen die ze voor hun groep verdedigen. In de Amerikaanse burgeroorlog spelen zaken een rol als de zuidelijke katoenproductie versus de noordelijke modernere industrie, de conservatieve slavenhouders versus de meer liberale noordelijken.

Politiek-economisch zijn dan de gevolgen van de noordelijke blokkade van de zuidelijke havens van groot belang. Daardoor kan er geen katoen worden geëxporteerd. Het blijkt dat Engeland in deze situatie onvoldoende katoen uit haar kolonie India kan halen en er door de Amerikaanse burgeroorlog te weinig grondstoffen zijn voor de Britse textiel. Dit leidt tot crisis in Engeland en dat weer tot de vraag of en zo ja, hoe direct Groot-Brittannië zich zal gaan mengen in de Amerikaanse politiek.¹⁰⁸

Zo spelen in de concrete wereldpolitiek kwesties die leiden tot mondiale sociale verschuivingen. Deze werken door in de kapitalistische productie en in het leven van alledag van de arbeidersklasse.

Vanaf oktober 1861 gaat Marx ook schrijven voor het Weense dagblad *Die Presse*, een krant met liberale grondslag, die in deze periode politiek vrij progressieve standpunten inneemt. In *Die Presse* verschijnen in totaal 52 artikelen van zijn hand.¹⁰⁹

Op 27 september 1862 staat hierin Marx' artikel *De nood van de arbeiders in Engeland*.¹¹⁰ In het Britse parlement is er discussie of de grote katoenfabrikanten hun arbeiders ten tijde van de katoencrisis wel voldoende steunen. Sommige parlementariërs beweren hierbij dat deze crisis de katoenindustriëlen eigenlijk niet ongelegen komt, omdat anders door overproductie de markt toch spoedig overspoeld zou zijn en dus ook een economische crisis zou zijn ontstaan. De vertegenwoordiger van de industrie, Lord Cobden, doet wat zijn achterban in zo'n situatie van hem verwacht. Hij verwijt Palmerston een verkeerde buitenlandpolitiek en wentelt zo de schuld af op de regering. Intussen zijn de arbeiders het slachtoffer.

De voorzieningen voor deze van hun brood beroofde arbeiders zijn uitermate slecht. Hier en daar zijn er kleinere belastingverhogingen ten bate van fondsen voor de armen, maar de rijke katoenindustriëlen zijn – schrijft Marx – ‘nergens te vinden’ als het gaat om de lokale comités ter vermindering van de nood. Zij geven bedragen die gezien de gerezen nood op een schamele fooi neerkomen en menen daarmee hun ziel te hebben gered. Door hun houding worden zij in de pers cynisch zelfs

108 Over deze crisis, zie bijv. *Der britische Baumwollhandel*, in K. Marx, F. Engels, *Werke* (MEW), deel 15, Dietz Verlag, Berlin DDR 1972, pp. 314-317 en *Die Krise in England*, pp. 348-351.

109 Zie MEW, deel 15, pp. 662-663, noot 153.

110 K. Marx, *Die Arbeiternot in England*, in MEW, deel 15, pp. 544-547.

uitgemaakt voor communisten van de slechtste soort, omdat zij van *de staat* eisen in deze tijd van nood hun dierbaar kapitaal te onderhouden, namelijk de arbeidskracht van de arbeider. Zelf dragen zij er zo goed als niets aan bij. De overheid moet de werklozen maar onderhouden.

De eerste helft van *De nood van de arbeiders in Engeland* beschrijft deze situatie. Vervolgens slaat Marx een geheel andere toon aan. Uit ambtelijke stukken haalt hij uitgebreid een voorbeeld van de nood aan. Dit toont de bittere tijden voor de arbeider.

In een kamer van een kleine woning in Gauxholme in Yorkshire leefde een klein gezin van een vader met twee dochters. De vader was oud en gebrekkig, de dochters werkten in de katoenfabriek. In betere tijden verdienden zij net genoeg om 'lichaam en ziel bijeen te houden'. Na sluiting van de fabriek in deze crisis verviel elk inkomen.

Er volgt dan een ellendig verhaal van het geheel verkommeren van deze familie. Deze doet een beroep op het armenhuis, maar krijgt te horen dat ze eerst maar moet wachten. De verkommering is zo sterk dat een van de meisjes van honger sterft. Bij de begrafenis zal het armenhuis vrijgepleit worden, en de welwillende geest van de Engelse armenwet geroemd, en zo ook bij een eventuele rechtszaak. Marx: 'De jury zal ten slotte deze plechtige komedie bekronen met het oordeel: 'Died by the visitation of God.'"¹¹¹

Daarmee eindigt het artikel. Het eind is een en al emotionele betrokkenheid. De crisis is verklaarbaar, maar in het parlement doen de kapitalistische belangengroepen niets anders dan elkaar de zwartepiet toespelen en hun handen wassen in onschuld, na het geven van een schamele fooi. Het volk sterft en lijdt, en de kerk wordt erbij gehaald om plechtige woorden te formuleren, die werkelijk niets met de directe oorzaak van de honger en het verderf te maken hebben.

Marx geeft hier zijn gedrevenheid en solidariteit een bijzondere vorm. Vaak geeft hij zelf een slot bij een artikel. Hier laat hij het voorbeeld voor zich spreken. Namens de arbeiders in hun actuele nood.

¹¹¹ MEW, deel 15, p. 547.

21 Rationele ecologie en socialistische maatschappij

– Alleen door de samensmelting van stad en land kan aan de huidige lucht-, water- en bodemvergiftiging een einde worden gemaakt, slechts daardoor kan voor de thans in de steden wegwijnende massa's bereikt worden, dat hun afvalstoffen voor de groei van planten in plaats van voor het verwekken van ziekten zullen dienen. –

FRIEDRICH ENGELS

Bij Marx en Engels is minder over milieuvragen te vinden dan we anno nu misschien graag zouden willen. Toch blijken er in de werken van Marx en Engels passages te bestaan, waar ecologie, natuur en milieu een rol spelen, al is het aantal beperkt. In die gevallen gaat het dikwijls om de vervuiling van het water door industrie, de verarming van de bodem en de erosie door ontbossing, met name ook om de gevolgen hiervan voor de landbouw.¹¹²

Deze relatief beperkte aandacht voor ecologische vragen moet in de eerste plaats historisch worden geduid. Al is de natuurbeleving van oudere datum en kende ook de arbeidersbeweging de wandelverenigingen en banden met biologisch veldonderzoek, de kritische breder gedragen interesse voor een ecologisch verantwoorde politiek dateert toch van de tweede helft van de vorige eeuw.

Onder socialisten bestond een diep besef van de grote maatschappelijke tegenspraken die honger, oorlog, psychologische en pedagogi-

¹¹² Over dat dit laatste vaak het geval is in Marx' werk, zie G. Harmsen, *Natuur, geschiedenis, filosofie*, SUN, Nijmegen 1974. Op p. 36 staat dat Marx zich met name bezighield 'met de natuur (...) voor zover dit voor zijn uitgebreide studies van de agrarische economie van belang was.' Deze uitgebreide studies betroffen bijvoorbeeld het werk van de vooraanstaande wetenschappers K.N. Fraas en J. von Liebig en werden door Marx gebruikt bij o.m. het schrijven van *Het kapitaal*. Harmsen wijst erop dat ondanks Marx' betrekkelijk beperkte interesse voor de aantasting van het milieu, zijn analytische begrippenapparaat van ruil- en gebruikswaarde een belangrijke grondslag kan bieden om dieper inzicht te krijgen in de verhouding tussen de natuur en het kapitalistisch maatschappelijk stelsel. Zie pp. 37-38.

sche verwaarlozing, en ook vervuiling veroorzaken. Maar door de nog te beperkte macht van de arbeidersbeweging zag men begrijpelijkerwijs vooral een perspectief in de toekomst. Het socialisme kan eindelijk een rationele maatschappelijke ordening betekenen, los van vooroordelen, bijgeloof en eenzijdige belangenpolitiek. Dus kunnen pas onder het socialisme genoemde problemen werkelijk goed en structureel worden aangepakt. Over deze sociale toekomst werd vaak nagedacht.

De concrete analyse richtte zich meestal op politieke machtsvragen en de direct aan te pakken problemen, zoals de noden van de arbeiders in hun kommervolle dagelijkse bestaan. Deze problemen behelsden in de negentiende eeuw nog minder duidelijk de ecologische vraagstukken die nu zichtbaar zijn. Wel speelde bijvoorbeeld de vervuiling in de directe woonomgeving van de arbeidersfamilies in de fabriekssteden. Daarin speelde milieuvervuiling een rol, maar de bredere vragen en langeretermijnkwesties werden doorgaans vooral nog in vrij algemene bewoordingen gesteld.

Vanuit dat perspectief geeft Engels in zijn *Anti-Dühring* een belangrijke aanzet om verder na te denken over milieu, ecologische verhoudingen én misstanden. Engels wijst vaker op de enorm vervuilde omstandigheden waarin een deel van het proletariaat leeft, met name in de Engelse en Duitse steden. De macht van de arbeidersklasse moet aan die ellende een einde maken. Daarbij gaat het ook om een betere verdeling van werk in tijd, plaats en ruimte, en om het streven de belasting voor mens en milieu om te zetten in de kans op een harmonieus samengaan van werk en leven.

Wanneer pas in een socialistische maatschappij een consequente milieupolitiek mogelijk is en aan de sociale nood structureel een einde kan worden gemaakt, betekent dat niet dat er 'tussentijds' niets kan en hoeft te gebeuren. Directe actie blijkt vaak heel wat op te leveren, zeker bij een historisch gegroeide macht van de socialistische partijen, de vakbonden en progressieve bewegingen. Maar realistisch is genoemde visie van Engels wel. Want in de door kapitalistische belangen overheerste politiek domineert het kortetermijnbelang of het meest direct gevoelde belang. Alle beïnvloeding van de openbare opinie wordt daarop ingezet, of het nu verkiezingstijd is of niet. Ook als dit gepaard gaat met ideeën die tegenstrijdig zijn met een langetermijnpolitiek die zich op duurzaamheid richt.

Dit is te zien aan de schijnbaar afgenomen belangstelling voor een progressieve duurzame milieupolitiek in Nederland. Of zie hoe makke-

lijk weerstand tegen het boren naar gas in de Waddenzee wordt ingeruild voor een opportunistische houding, als het op dat moment economisch tegenzit of er snel geld verdiend kan worden. Het is uiteindelijk een irrationele houding, die echter wel reëel bestaat. Overigens bestaan er wat dat betreft in de Nederlandse politiek grote tegenstrijdigheden, want zeker onder jongeren is er veel aandacht voor duurzaamheid, terwijl dit onderwerp bij verkiezingen momenteel minder een rol lijkt te spelen.

Er is heel wat veranderd sinds in 1878 *Anti-Dühring* werd geschreven. Engels ziet hierin scherp waar de oplossingen moeten worden gevonden voor de grote vragen van zijn tijd, en zijn vrij algemeen verwoorde visie blijkt ondanks de concrete veranderingen in de kern nog actueel te zijn.

Aan het slot van dit boek schrijft Engels over de fabrieksstad van de kapitalist, die al het schone water verandert in stinkend afvalwater.¹¹³ De kapitalistische productie zoekt steeds nieuwe dorpen om deze in vervuilde fabriekssteden, in nieuwe concentraties van fabrieksarbeid te veranderen. Terwijl juist door de stoomkracht – en natuurlijk nog sterker door de technologische ontwikkeling nadien – de arbeid juist niet aan een bepaalde plaats is gebonden. Er is dus een veel betere spreiding van arbeid in dorpen, steden en regio's mogelijk, die niet leidt tot concentraties van uitbuiting en vervuiling.

In Engels' tijd brengt de industrie steeds weer nieuwe vervuilde steden voort met concentraties van textiel- en metaalindustrie. Deze kapitalistische industrie neemt dorpen en kleine steden in beslag, waar vervolgens een grote concentratie van wonen en werken, en van vervuiling en uitbuiting ontstaat. Engels: 'Deze nieuwe vicieuze cirkel, deze zichzelf telkens weer producerende tegenstrijdigheid van de moderne industrie op te heffen, daartoe is weer alleen de opheffing van haar kapitalistische karakter in staat. Alleen een maatschappij die haar productiekrachten op grond van een alomvattend groot plan in harmonische samenhang brengt, kan de industrie toestaan zich zo over het gehele land te verdelen, als voor haar eigen ontwikkeling en behoud, respectievelijk voor de ontwikkeling van de overige elementen van de productie, het meest passend is.'¹¹⁴

113 Zie F. Engels, *Anti-Dühring*, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 20, Dietz Verlag, Berlin DDR 1975, pp. 275-276. Ned. vert., Progres, Moskou 1978, p. 349.

114 In *Anti-Dühring*, *MEW*, deel 20, p. 276. Ned. vert. pp. 349-350.

Het gaat op den duur dus om een betere verdeling van leven, werken en vrije tijd, alsmede de natuurlijke verhoudingen waarin deze mogelijk is. Engels weet dat die verandering moeilijk zal zijn. Van de vervuilde concentratie zal men zich slechts na veel tijd en moeite kunnen ontdoen.¹¹⁵ Het is als de moeilijke en lange weg naar het socialisme zelf, of beter, dit vraagstuk vormt hier één geheel mee en is verbonden met grote belangentegenstellingen.

Politieke veranderingen vormen samen met bijbehorende ruimtelijke, culturele en ecologische veranderingen één geheel. Zo moet Engels worden begrepen als hij schrijft: 'Alleen door de samensmelting van stad en land kan aan de huidige lucht-, water- en bodemvergiftiging een einde worden gemaakt, slechts daardoor kan voor de thans in de steden wegwijnende massa's bereikt worden, dat hun afvalstoffen voor de groei van planten in plaats van voor het verwekken van ziekten zullen dienen.'¹¹⁶

115 Zie *Anti-Dühring*, MEW, deel 20, pp. 276-277. Ned. vert. pp. 350-351.

116 In *Anti-Dühring*, MEW, deel 20, p. 276. Ned. vert. p. 350.

22 Onverbiddelijke ontbossing

– Uitputting van de bodem (*zie* Amerika), ontbossing (*zie* Engeland, Frankrijk en tegenwoordig Duitsland en Amerika), klimaatverandering en het uitdrogen van rivieren; dit alles voltrekt zich vermoedelijk in Rusland sterker dan ergens anders, vanwege de vlakke uitgestrektheid van het land die tot ongelooflijke waterstromen leidt, en vanwege het ontbreken van een alpien sneeuwreservoir, zoals dat de Rijn, de Donau, de Rhône en de Po voedt. –

FRIEDRICH ENGELS

Haïti in 2004, rivierdalen in Frankrijk en Italië enkele jaren eerder: wie herinnert zich niet de beelden van plotselinge overstromingen na hevige regen, waarin huizen en auto's wegspoelen, en er mensen verdrinken? Als oorzaak wordt naast klimaatverandering altijd weer gewezen op ontbossing, die de erosie versnelt. Bosrijke gebieden met een natuurlijke ondergrond houden water vast zodat niet alles ineens wegspoelt, en leiden tot een vrij regelmatige toestroom naar beken en rivieren, waardoor er langer water in het stroomgebied aanwezig is. Water wordt zo natuurlijker gespreid in ruimte en tijd.

De menselijke omgang met de natuur en vooral de sociaal-economische ontwikkeling die bij de opkomst van het kapitalisme een stroomversnelling kent, hebben geleid tot een historische wetmatigheid: ontbossing. Het gaat dan niet zozeer om een langzame ontbossing in ruimte en tijd, maar om een snelle houtkap om grond, stookhout voor machines of bouwhout voor schepen en huizen te verkrijgen. Het economisch en ecologisch inzicht ontbreekt aanvankelijk, of is onvoldoende sterk gemobiliseerd, om het wat rustiger aan te doen met de houtkap en voldoende opnieuw te bebossen. Het resultaat is, zoals Engels het noemt, onverbiddelijke ontbossing.

Marx en Engels zijn in hun tijd getuige van dit proces, vooral in de industrialiserende landen. Zij noemen landen als Engeland, Frankrijk, Italië, Duitsland, Amerika, Cuba en ten slotte Rusland, waar dit proces nog

aan het begin staat. Nadrukkelijk noemen zij meer dan eens de erosie en de vernietiging van natuurlijk evenwicht, en situeren de ontbossing in de geschiedenis van de cultuur en de economie.

Zelf is Marx ook getuige van dichtbij. In de latere fase van zijn leven heeft hij wat meer financiële en politieke armslag. Hij kan dan makkelijker vanuit Engeland Duitsland bezoeken. Zo reist hij van 19 augustus tot 21 september 1874, samen met zijn dochter Eleanor, voor de eerste keer naar het Kurort Karlsbad.

Op 19 augustus schrijft hij Engels direct een brief. Kennelijk hebben ze het vaker over ontbossing gehad, want Marx doet hierover een korte mededeling aan Engels, duidelijk aannemend dat deze de opmerking gelijk goed weet te plaatsen. Marx beschrijft dat bij droogte in Karlsbad er een tekort aan water bestaat.¹¹⁷ Door de ontbossing is dit gebied in een toestand geraakt waarbij in regenachtige tijd alles overstroomt, wat in hete tijden snel verdroogt. Mooi voor Marx zelf is, dat hij op dat moment in de hitte nog een schaduwrijk plekje weet te vinden.

Zeker op een tiental plaatsen in hun geschriften komt de ontbossing ter sprake. De sociaal-economische en agronomische ontwikkeling is kennelijk zo onstuitbaar, dat de meeste landen een fase kennen waarin de ontbossing rigoureus wordt doorgezet, alle nadelige gevolgen als erosie van landbouwgrond en overstromingen ten spijt. Deze nadelen worden duidelijk al gezien, niet alleen door Marx en Engels, maar ook door anderen, blijkens de literatuur die zij lezen.

Marx haalt bijvoorbeeld instemmend de botanicus en agronoom Karl Nicolaus Fraas aan, die in een boek uit 1847 een historische benadering geeft over klimaat en plantenwereld.¹¹⁸ Volgens Marx is Fraas al voor Darwin darwinist door zijn historische benadering van het ontstaan van soorten. Fraas beschrijft hoe de door de boeren geliefde bodemvochtigheid verloren gaat bij een bepaalde graad van cultuurontwikkeling, met als gevolg een verplaatsing van plantensoorten van zuid naar noord en het ontstaan van steppen. De eerste gevolgen van het in cultuur brengen van land zijn nuttig, maar leiden daarna tot erosie, met name door ontbossing.

¹¹⁷ Zie K. Marx, *Brief aan Engels*, 19 augustus 1876, in K. Marx, F. Engels, *Werke* (MEW), deel 34, Dietz Verlag, Berlin DDR 1973, p. 24.

¹¹⁸ K. Marx, *Brief aan Engels*, in MEW, deel 32, Berlin DDR 1973, pp. 52-53. Karl Nikolaus Fraas leefde van 1810-1875. Hij was o.m. botanicus en agronoom, en hoogleraar te München. Fraas schreef meerdere boeken. Marx duidt hier op *Klima und Pflanzenwelt in der Zeit, Ein Beitrag zur Geschichte beider*, Landshut 1847.

Als een ontwikkeling onverbiddelijk is, zullen meestal ook nieuwe landen die omhoog gestuwd worden in de vaart der volkeren, dezelfde fouten gaan maken. Engels schrijft in 1892 diverse brieven aan Nicolai Franzewitsch Danielson in Petersburg. Hij gaat hierbij in op de Russische situatie, waarover hij in 1893 ook schrijft in *Kan Europa ontwapenen?*¹¹⁹ Over Rusland zegt hij dat door de onverbiddelijke, schaamteloze (rück-sichtslose) ontbossing de voorraadkamers van de bodemvochtigheid zijn verdwenen. Hierdoor wordt het regen- en smeltwater veel te snel afgevoerd, een ramp voor de boeren. Oorzaken van misoogsten zijn daarvoor voor een deel of helemaal van *sociale* aard, stelt Engels.¹²⁰

In de kapitalistische landen voltrekt zich een snelle economische ontwikkeling in steden, dorpen en op het platteland, die ook de landbouw diept raakt. Dit proces begint op dat moment ook in Rusland grotere vormen aan te nemen en de gevolgen zullen enorm zijn. Engels voorziet: 'Uitputting van de bodem (zie Amerika), ontbossing (zie Engeland, Frankrijk en tegenwoordig Duitsland en Amerika), klimaatverandering en het uitdrogen van rivieren; dit alles voltrekt zich vermoedelijk in Rusland sterker dan ergens anders, vanwege de vlakke uitgestrektheid van het land die tot ongelooflijke waterstromen leidt, en vanwege het ontbreken van een alpien sneeuwreservoir, zoals dat de Rijn, de Donau, de Rhône en de Po voedt.'¹²¹

Deze Russische ontwikkeling zal ook politieke gevolgen hebben. In een (ontwerp van een) brief aan Charles Bonnier schrijft Engels dat Rusland zijn alliantie met Frankrijk nodig heeft.¹²² Want mocht het erop aankomen dan heeft Rusland onvoldoende middelen om een oorlog zelfstandig te kunnen voeren. Rusland, zo meent Engels, is 'uitgeput door de sociale desorganisatie als gevolg van de economische veranderingen die het sedert 1861 doormaakt, door de onverbiddelijke ontbossing, door de ruïnering van de landbouweconomie en huisindustrie van de boeren, en door de hongersnood en de cholera. (...) ' Rusland staat als het alleen is op dat moment zwak in de Europese politiek.

Een vlak land heeft niet onvoldoende water door alleen zijn uitgestrektheid. Wanneer echter door ontbossing veel van het bestaande water-

119 Met betrekking tot Rusland, zie *MEW*, deel 22, Berlin DDR 1977, p. 391. Zie ook deel 38, Berlin DDR 1974, pp. 305, 365-366 (aan N.F. Danielson), 500 (aan C. Bonnier) en deel 39, Berlin DDR 1978, p. 149 (aan Danielson).

120 Zie *MEW*, deel 38, p. 305.

121 F. Engels, *Brief aan Nikolai Franzewitsch Danielson*, 18 juni 1892, in *MEW*, deel 38, pp. 365-366.

122 Zie *MEW*, deel 38, p. 500.

reservoir verdwijnt, voeren de bestaande brede rivieren van Rusland het water des te sneller af en neemt de uitdroging verder toe.

Ontbossing komt bij Marx en Engels voor als de antithese van de oudere landbouwcultuur en economie, als de tegenspraak tot vroegere 'natuurlijke' verhoudingen tussen boeren, landbouw, cultuur, landschap en natuur. De ontbossing is in de economische geschiedenis kennelijk een (helaas) noodzakelijke ontwikkeling. Misschien niet noodzakelijk in de zin dat het – van afstand beschouwd – nooit anders zou kunnen. Maar elk ten aanzien van deze kwestie genoemd land kent in een bepaalde fase van zijn economische ontwikkeling de ontbossing. Overal zien Marx en Engels de voorbeelden. In een dergelijke fase overheerst een direct gevoeld sociaal-economisch belang om te ontbossen: om te bouwen, voor brandstof en om meer land te ontginnen en dat grootschaliger aan te pakken.

Deze antithese is een fase in een langere ontwikkeling. Dit betekent dat Marx en Engels die niet als het einde van de ontwikkeling zullen zien. Inderdaad suggereert Engels – in een niet afgemaakte tekst – dat de Spaanse planters die Cuba ontbosten wel voor een generatie welvaart brachten, maar dat er in de toekomst heel iets anders moet gebeuren.¹²³

Interessant is in dit verband, dat wanneer Marx in het derde deel van *Het kapitaal* de voor het kapitalisme wetmatige tendens van daling van de winstvoet beschrijft, hij ook kort de ontbossing als mogelijke medeoorzaak hiervan aanduidt.¹²⁴ Bedoelde tendens hangt samen met de arbeidsproductiviteit. De productiviteit van de arbeid is, meent Marx dan, mede afhankelijk van *natuurlijke* voorwaarden. Het kan voorkomen dat deze voorwaarden naar verhouding minder gunstig worden onder invloed van een toegenomen productiviteit, die op basis van *maatschappelijke* voorwaarden en de technologische ontwikkeling mogelijk wordt. De natuurlijke voorwaarden kunnen bijvoorbeeld minder gunstig worden door de technisch mogelijk gemaakte snelle ontbossing. Dus door de toegenomen productiviteit op het ene vlak – hier de effectieve ontbossing –, kan de arbeidsproductiviteit elders – zoals hier in de landbouw –

123 Zie F. Engels, *Anteil der Arbeit an der Menschwerdung des Affen*, (onafgemaakt concept, waarschijnlijk uit 1876), in *MEW*, deel 20, Berlin DDR 1975, p. 455.

124 Zie *MEW*, deel 25, Berlin DDR 1983, p. 270. Marx schrijft hier dat de arbeidsproductiviteit ook aan natuurlijke voorwaarden is gebonden, en noemt naast andere oorzaken de 'Erschöpfungen von Waldungen'.

een negatieve tendens vertonen, omdat per saldo de natuurlijke voorwaarden te veel zijn verslechterd.

Met een simpel voorbeeld zou je misschien kunnen zeggen dat door enige ontbossing en het gelijktijdig produceren van betere machines deze het nieuwe land effectiever kunnen bewerken en de meerwaarde op basis van de daarmee verrichte arbeid groeit. Maar dat als in de daaropvolgende periode nog meer land wordt gewonnen en dit door deze ontbossing eerder uitdroogt, erodeert en dus de vruchtbaarheid afneemt, met de verrichte arbeid met de ongetwijfeld inmiddels ontwikkelde nog betere machines mogelijk niet meer, maar integendeel minder productieve meerarbeid kan worden verricht. Dan wordt er dus per saldo minder productieve arbeid verricht en komt er een lagere opbrengst van het land, dan op grond van alleen de maatschappelijke en technologische voorwaarden verwacht kon worden. Door de verslechterde natuurlijke voorwaarden daalt hier verhoudingsgewijs de gerealiseerde meerwaarde.

Overigens zullen in dit soort situaties veel meer factoren meespelen, waardoor de opbrengsten en winst per saldo of relatief kunnen stijgen of dalen. Misschien kunnen de in dit voorbeeld deels nutteloze machines toch elders weer nuttig worden ingezet, zodat er tijdelijk weer een meeropbrengst kan worden gerealiseerd. De trend is echter duidelijk. Als de natuurlijke voorwaarden onder druk staan werken deze contra-productief. De ontbossing als antithese is inderdaad een fase in een ontwikkeling waarin nog lang geen goede balans is gevonden.

De antithese moet worden opgeheven. Er is een natuurlijke en maatschappelijke grens aan zinvolle ontbossing. Dus moet er worden bebost. Ontbossing is of was onafwendbaar in een bepaalde historische fase, maar daarmee is het verhaal niet uit. De kapitalistische expansie stuit op zowel natuurlijke, economische, sociale als politieke grenzen. De opheffing van de antithese is dus een vórstrekkende daad, verder reikend dan een pleidooi voor de stop van ontbossing alleen. Sociale en economische structuren moeten beter dan nu aansluiten bij een rationele omgang met de natuurlijke omgeving. Wanneer dat nog niet lukt zal strijd voor een beter milieu steeds een heen-en-weer kennen, een permanente pendule van succes en falen. Successen wisselen dan af met falen en er bestaat dan vooralsnog een dominantie van kortetermijnbelangen. Het risico bestaat dan dat in kort tijdsbestek veel wordt verwoest, waar lange tijd nodig zal zijn voor herstel.

In die zin kun je de ontbossing ten tijde van het leven van Marx en Engels en ook de latere inderdaad onverbiddelijk noemen. Het is een

moeilijk te stoppen proces, dat uiteindelijk mede door sociale revolutie zal moeten worden gestopt en omgekeerd. Voorbeelden uit de dagelijkse praktijk laten dat zien. Wanneer armoede in landen als Indonesië en Brazilië leidt tot ontbossing, hoe kan die dan stoppen, wanneer de economische structuur van het land deze mensen nog niets te bieden heeft?

23 De dialectische gang van de revolutie

– Dit socialisme is de *permanentverklaring van de revolutie*, ... –

KARL MARX

– We weten dat men rekening moet houden met de instituties, zeden en tradities van de verschillende landen, en wij ontkennen niet dat er landen zijn zoals Amerika, Engeland – en wanneer ik met uw instituties beter bekend zou zijn, zou ik hier misschien ook Holland aan toevoegen – waar de arbeiders langs vreedzame weg hun doel kunnen bereiken. –

KARL MARX

Het zijn vragen die de gemoederen van de revolutionaire socialisten en arbeidersbeweging altijd hebben beziggehouden en zullen houden. Wanneer moeten sociale verworvenheden worden bestendigd en wanneer moeten het revolutionaire elan en de bewustwording hiervan extra worden gestimuleerd? Of kunnen stabilisatie en een grote veranderingsgezindheid samengaan, en hoe kan dit dan?

Het is een dialectiek van continuïteit en discontinuïteit: doorgaan op en uitgaan van het bestaande, én steeds weer het sociale en persoonlijke leven en de politieke beweging actief veranderend op een hoger plan zien te brengen, wanneer stagnatie dreigt. Oppervlakkig bezien is het een én-én, maar in de praktijk is het een grote kunst het bewustzijn scherp te houden en de sociale beweging te handhaven en te blijven ontwikkelen. Landen die echte revoluties doormaakten, zowel burgerlijke al socialistische, worstelden in de praktijk met deze vragen, zoals te zien was – en voor sommige landen is dit nog altijd zo – in Frankrijk, de Sovjet-Unie, China en Cuba.

Revolutie is de politieke inzet en sociale beweging die het bestaande als verkeerd of ontoereikend afwijst, en door haar kracht voor de noodzaak staat uit de bestaande maatschappij een nieuwe werkelijkheid vorm te geven.

Marx en Engels beschrijven in *Het communistisch manifest* en elders de revolutionaire beweging van het proletariaat die weliswaar een revolutionaire overgangperiode kent waarin het socialisme moet worden bestendigd, maar die in wezen veel verder grijpt. De communistische maatschappij kent geen klassen meer, mensen werken samen in vrije associaties, en dit communisme is geen gefixeerde en vastomlijnde toestand, maar een steeds veranderende beweging. In dit communisme staat de ontwikkeling nooit stil, zo menen zij. Het betreft geen visie over een gefixeerde situatie, maar over generaties van mensen die steeds actief bezig zijn hun leven en wereld te ontwikkelen. De vervreemding is voorbij, er wordt een hoog maatschappelijk en persoonlijk bewustzijn verondersteld. De revolutie is dan niet voorbij, maar is permanent.

Ga er maar aanstaan. Marx is hier radicaal en sluit geen compromis. Voor onbewuste gelatenheid is geen plaats, wel voor gekozen rust. In vrije associaties produceren mensen naar behoefte en werken aan de verdere ontwikkeling van leven en cultuur. Dus bestaat er toch altijd ook een onrust, een opheffing van passiviteit. De mens is niet alleen een sociaal wezen dat *als* sociaal wezen tot zijn recht komt. Hij is ook een actief handelend wezen, dus levend in een bewuste relatie met zijn omgeving die hem beïnvloedt en raakt en die hij op zijn beurt ook beïnvloedt en verandert.

Permanente revolutie. Het is een begrip dat in Marx' vroege werk *Over het joodse vraagstuk* van 1843 al opduikt.¹²⁵ Dit begrip speelt altijd mee op de achtergrond van de geschriften van Marx en Engels. Soms wordt de permanente revolutie nadrukkelijk onder de aandacht gebracht. Het is de onrust van de dialectiek die erkent dat – paradoxaal – de verandering permanent is. En die ook erkent – minder paradoxaal? – dat verandering ook altijd een belangrijk aspect kent van voortbouwen op het bestaande.

Het begrip permanente revolutie drukt ook uit dat het socialisme geen eindtoestand is, maar er nog een ontwikkeling naar verdere vrijheid, in het communisme, moet volgen. In de jaren 1848-1850 brengen Marx en Engels de idee van 'permanente revolutie' naar voren in artikelen in

¹²⁵ Zie K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 1, Dietz Verlag, Berlin DDR 1974, p. 357. Zie ook de Ned. vert. in K. Marx, *Over godsdienst, staat en het joodse vraagstuk*, 2e druk, Pegasus, Amsterdam 1979, p. 60.

de *Neue Rheinische Zeitung* en in de *Toespraak van het centrale bestuursorgaan tot de bond van communisten*.¹²⁶

Het is ons belang en onze taak, schrijven Marx en Engels in laatstgenoemde tekst, 'de revolutie permanent te maken' tot het moment – kort samengevat – dat de proletarische revolutie vrijwel volledig is doorgevoerd in alle landen, de concurrentie is opgehouden en de klassen zijn opgeheven, en aldus een nieuwe maatschappijvorm wordt gerealiseerd.¹²⁷

Dit principe wordt verder geformuleerd in 1850 in Artikel 1 van de weliswaar niet door Marx of Engels geschreven, maar wel door hen sterk meebepaalde en onderschreven doelstellingen van de *Wereldgemeenschap van revolutionaire communisten*. Het gaat om het bereiken van 'de dictatuur van de proletariërs, waarin de 'Revolution in Permanenz' voortgaat tot de verwerkelijking van het communisme, ...'¹²⁸

Marx' historisch-materialistische theorie, van 1845 tot 1848 met toenemende precisie uitgekristalliseerd, komt in rijke detaillering naar voren in *De klassenstrijd in Frankrijk, 1848 tot 1850*. Dit boek verscheen eerst als een viertal artikelen in 1850 in de *Neue Rheinische Zeitung*. Over het revolutionaire socialisme, het communisme staat hier: 'Dit socialisme is de *permanentverklaring van de revolutie*, de *klassedictatuur* van het proletariaat als noodzakelijk doorgangspunt naar het *afschaffen van de verschillen tussen de klassen in het algemeen*, naar het afschaffen van het geheel van productieverhoudingen waarop deze berusten, naar het afschaffen van het geheel van maatschappelijke betrekkingen die met deze productieverhoudingen overeenkomen, naar het omwentelen van het geheel van ideeën die uit deze maatschappelijke betrekkingen voortvloeien.'¹²⁹ Omwentelen van ideeën. De revolutie is ook cultureel, ideologisch, psychologisch en moreel. Marx' kritiek op de vervreemding klinkt krachtig door.

In discussies heeft men zich vaak blind gestaard op de term *klassedictatuur* bij Marx. Deze hangt echter nauw samen met de grote opgaven die hier in het geding zijn. Er kan geen dictatuur bestaan die 'even' de nieuwe ideeën oplegt, want dan beklijven ze nooit. Verandering van

126 Zie o.m. K. Marx, F. Engels, *Ansprache der Zentralbehörde an den Bund vom März 1850*, in *MEW*, deel 7, Berlin DDR 1973, pp. 244-254.

127 Zie pp. 247-248.

128 Zie *MEW*, deel 7, p. 553.

129 K. Marx, *Die Klassenkämpfe in Frankreich, 1848 bis 1850*, in *MEW*, deel 7, Berlin DDR 1973, p. 89-90. Ned. vert. K. Marx, *De klassenstrijd in Frankrijk, 1848 tot 1850*, Pegasus, Amsterdam 1974, p. 143-144.

productieverhoudingen, samenhangende betrekkingen én ideeën, het is een lang, moeizaam en intensief proces. Het is de paradox van de term revolutie die duidt op een snelle omwenteling in de krachtsverhoudingen én op een lange weg van werkelijk diepgaande veranderingen.

De machtsvraag speelt hier zeker. In die zin is er sprake van een klassieke revolutionaire situatie, maar Marx denkt hierover verder door. Het is niet zozeer de vraag de macht te behouden, maar deze overbodig te maken en op te heffen. Daarom moet de revolutie permanent zijn, permanent werken en zich verder ontwikkelen.

Marx' revolutiebegrip brengt in de actuele politiek de dialectische filosofie van Hegel tot leven. Het gaat om een langere ontwikkeling waarin het besef bestaat dat bevrijding van de arbeidersklasse en de mensheid geen proces is waarin termijnen vooraf nauwkeurig vastgesteld kunnen worden.

In het nawoord bij de tweede druk van *Het kapitaal* schrijft Marx – nadrukkelijk óók doelend op Hegel – dat de dialectiek ‘in haar rationele vorm’ voor de burgerlijke opvatting een gruwel is, omdat zij ‘in haar kern kritisch en revolutionair is.’¹³⁰ Engels noemt Hegels filosofie revolutionair, omdat zij aan het definitieve van alle resultaten van het menselijk denken en handelen een eind maakt.¹³¹ Vanuit de dialectisch-materialistische visie gezien is revolutie altijd ontwikkeling, revolutie ‘in Permanenz’.

Permanente revolutie klinkt radicaal en is dat ook. Maar radicaliteit is geen doel op zich. Met het opheffen van uitbuitingsverhoudingen en vervreemding, en het bereiken van vrijheid en menselijkheid worden radicale doelen gesteld. Dat betekent niet dat radicaliteit op elk front zinvol of wenselijk is. Het gaat om de inhoudelijke bepaling van de doelen, en gebruikte middelen mogen niet met de doelen worden verward, noch heiligen de doelen alle middelen. Socialisme is immers geen kapitalisme. Doelen en middelen moeten bij elkaar passen, willen die doelen werkelijk dichterbij hun verwezenlijking komen.

‘Permanente revolutie’ is ook een gevaarlijke formulering. Er kan misbruik van worden gemaakt, bij oneigenlijke doelen of bij volstrekt

¹³⁰ Zie MEW, deel 23, Berlin DDR 1977, pp. 27-28.

¹³¹ Zie MEW, deel 21, Berlin DDR 1975, p. 267. Het betreft hier Engels' tekst *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*. Voor de Ned. vert. van Pegasus, 3e verbeterde druk, Amsterdam 1973, zie p. 15.

buitenproportioneel handelen. De term kan ook misleidend werken. Het kan lijken dat er 'meer revolutie' of radicaliteit wordt gevraagd dan er in een bepaalde situatie werkelijk nodig is. Het kan in werkelijkheid zo zijn dat bepaalde middelen helemaal niet radicaal lijken, terwijl ze wel degelijk krachtig bijdragen een progressieve verandering teweeg te brengen. Vreedzame middelen passen bij de socialistische doelstelling en kunnen het in een langdurige en massale inspanning mogelijk maken een vreedzame weg te blijven bewandelen. Daarbij staat gezien het socialistische doel buiten kijf dat de machtsverhoudingen van de klassenstrijd wél principieel moeten omkeren. Met massale inzet en een ontwikkeld politiek bewustzijn zal een misschien lange doch vreedzame strijd grote resultaten kunnen bereiken. Dan moet dié weg worden gekozen.

Marx noemt ten aanzien van een mogelijke vreedzame weg Nederland als voorbeeld. Bij het streven naar revolutionaire veranderingen moet worden gezocht naar de juiste weg ernaartoe. Direct na het Haagse congres van de *Internationale* dat van 2 tot en met 7 september 1872 werd gehouden, schrijft Marx over de vaak bestaande noodzaak tot revolutionair geweld en in dat verband over Nederland: 'Maar wij hebben niet beweerd dat de wegen om dit (revolutionaire) doel te bereiken overal dezelfde zijn. We weten dat men rekening moet houden met de instituties, zeden en tradities van de verschillende landen, en wij ontkennen niet dat er landen zijn zoals Amerika, Engeland – en wanneer ik met uw instituties beter bekend zou zijn, zou ik hier misschien ook Holland aan toevoegen – waar de arbeiders langs vreedzame weg hun doel kunnen bereiken.'¹³²

Ook zó kan er sprake zijn van een resolute gang van de revolutie. Gematigdheid is geen doel op zich, want deze vreedzame gang veronderstelt nog altijd een consequente doelbewuste inzet. Die doelbewustheid verklapt echter niet vooraf welke wegen precies bewandeld gaan worden.

Misschien zijn er mensen die dat laatste jammer vinden. Een dergelijk waardeoordeel zul je bij Marx echter niet aantreffen, want dat valt buiten zijn dialectische filosofie.

132 K. Marx, *Rede über den Haager Kongreß*, in *MEW*, deel 18, Berlin DDR 1973, p. 160.

24 Geen smoel, geen functie

– Inderdaad staat de internationale belijdenis van het programma *nog oneindig diep* beneden die van de vrijhandelspartij. Ook zij beweert, dat het resultaat van haar streven 'de internationale verbroedering van de volkeren' is. Zij *doet* echter ook iets om de handel internationaal te maken en neemt geenszins genoegen met het bewustzijn – dat alle volken thuis onderling handel drijven. –

KARL MARX¹³³

En is het daarna ooit nog goed gekomen? Marx' kritiek destijds op het socialistische programma, dat voorlag op het partijcongres van Gotha in 1875, loog er niet om. De partij was toen sociaal-democratisch in de goede zin van het woord. De termen sociaal-democratie, socialisme en communisme stonden toen voor dezelfde beweging, ook al waren er tegenstellingen, die in veel opzichten leken op latere. Marx' stevige uitspraken zijn later herhaaldelijk benadrukt om het schisma tussen sociaal-democratie en het revolutionaire socialisme c.q. communisme aan te scherpen.

Het ging hier niet om zomaar een congres, maar om het moment waarop de twee Duitse socialistische arbeiderspartijen zich tot één verenigden, met als resultaat dat de argumenten van Ferdinand Lassalle en zijn aanhangers sterk doorklonken in het Gothaer program. Deze argumenten waren het mikpunt van Marx' kritiek.

Marx zegt in bovenstaand citaat dat de kapitalisten en de liberale politiek consequent zijn in hun internationalisme, in hun wereldomvattend streven, in tegenstelling tot wat het programma van Gotha uitdrukt. Wanneer socialisten zich niet duidelijk en consequent presenteren, en zich niet op die basis organiseren, zal hun beweging aan kracht inboeten. Helaas moeten socialisten nog veel leren van hun kapitalistische tegenstrevers, de vrijhandelspartij.

¹³³ K. Marx, *Kritik des Gothaer Programms*, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 19, Dietz Verlag, Berlin DDR 1976, p. 24. Ned. vert. K. Marx, *Kritiek op het program van Gotha*, 3e druk, Pegasus, Amsterdam 1978, p. 29.

Een paar jaar later, in 1877, schrijft Friedrich Engels in *Anti-Dühring* over de socialistische opvatting over de staat en het gebrek aan duidelijke presentatie van die opvatting. Deze kritiek sluit aan bij Marx. Die eensluidendheid is niet toevallig, want tussen Marx' genoemde kritiek en die van Engels bestaat een duidelijk historisch en politiek verband. Vanaf het genoemde congres van Gotha lijkt de partij politiek-ideologisch een allegaartje van opvattingen te worden. Er wordt in verschillende principiële kwesties – zoals over de staat – geen helder standpunt ingenomen, noch bestaat een misschien tussentijds noodzakelijk duidelijk compromis tussen bijvoorbeeld de visie van Marx en die van Lassalle. Het resultaat is dan een onheldere politiek, die de arbeiderspartij niet vooruithelpt. Aanhangers van ideeën van Eugen Dühring roerden zich sinds genoemd congres duidelijk in de nieuwe partij, wat voor Engels reden is de *Anti-Dühring* te gaan schrijven.

Dühring is niet de meest spannende of belangrijke theoretische opponent. Marx en Engels hebben daarom niet al te veel zin veel tijd aan hem te besteden. Het gaat op dat moment echter niet slechts om theorie, maar veeleer om de politieke lijn van de arbeiderspartij op een historisch belangrijk moment. Het is namelijk de tijd waarin de sociaal-democratische arbeiderspartij in Duitsland en elders zich sterk formeert, maar ook door repressie flink onder druk staat. Die druk zal door eigen toedoen groter worden, wanneer er politieke en ideologische onhelderheid bestaat. Ondanks zijn tegenzin besluit Engels daarom de taak op zich te nemen een grondige kritiek op Dühring te formuleren. Want Marx kan dan doorwerken aan zijn sociaal-economische studie om *Het kapitaal* af te maken.

Over de toekomst van de socialistische staat schrijft Engels hier zijn later zo vaak aangehaalde passage: 'Het ingrijpen van een staatsmacht in maatschappelijke verhoudingen wordt op het ene gebied na het andere overbodig en slaapt dan vanzelf in. In plaats van de regering over personen komt het beheer over zaken en de leiding over productieprocessen. De staat wordt niet 'afgeschaft', *hij sterft af*.'¹³⁴

Inslapen, wegdoezelen. Maar ja, je kunt ook te snel in slaap vallen. Engels schrijft over het afsterven van de staat in of na een revolutionaire beweging, waarin de onderdrukking van de ene klasse door de andere wordt

134 F. Engels, *Anti-Dühring, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, in MEW, deel 20, Berlin DDR 1975, p. 262. Ned. vert. F. Engels, *Anti-Dühring, De heer Eugen Dührings omwenteling van de wetenschap*, uitgeverij Progres, Moskou 1978, pp. 331-332.

opgeheven en de staat derhalve in zijn onderdrukkende functies aan betekenis verliest. Bij het lezen van Engels is lastig te interpreteren of hij een concreet beeld van die overgang voorzag, maar duidelijk is dat hij naïeve opvattingen over het opheffen van de staatsfuncties bestrijdt. En wanneer het inslapen van de staatsmacht te voorbarig wordt gedacht, bestaat ongetwijfeld ook een onrealistische mening dat de socialistische beweging, die immers deze overgang moet bewerkstelligen, wel kan gaan slapen of zich niet langer als sterke politieke beweging hoeft te profileren. Engels' kritiek richt zich daar tegen. De van haar taak en mogelijkheden bewuste proletarische beweging moet bedoelde overgang voltrekken. Dat kan niet zonder organisatie en profilering van die bewustwording en van de revolutionaire proletarische beweging.

De visie van Marx en Engels blijkt nog altijd leerzaam te zijn. Zeker ook nu, zo kort na de verkiezingen (van 15 mei 2002) waar Nederland rechts heeft gekozen en de huidige sociaal-democratie, de PvdA, met de schillen en de dozen zit van het feestje van het CDA. En waar inhoudelijk de VVD er het meeste garen bij lijkt te spinnen, althans zoals nu – twee weken later – zichtbaar wordt.

Socialisten en communisten moeten niet alleen samenwerken, al moet dat zeker ook, méér dan in de afgelopen periode. Maar ze zullen ook openlijk hun gezicht moeten laten zien, een socialistisch gezicht. Dat is nu net een van de oorzaken van de linkse verkiezingsnederlaag, zeker van die partijen die onvoldoende kleur hebben bekend. Sterker nog, de sociaal-democratie heeft in Nederland en in Europa volstrekt voorbarig en verkeerd het terugtrekken van de overheid geaccepteerd. Ze heeft dit zelfs bevorderd in het kader van de aanvaarding van de dominante neoliberale politiek.

Het zich terugtrekken van de staat werd en wordt geaccepteerd en bevorderd door sociaal-democraten in een politiek speelveld waarin het kapitalisme domineert. Dat kapitalisme is zelf – net als Marx zegt – zijn internationale verbroedering nog lang niet vergeten. Integendeel, internationalisering en globalisering zijn meer aan de orde dan ooit. De neoliberale politiek heeft een duidelijke functie, het kapitaal toont smoel.

Wanneer (een deel van) links zich zo graag bereid toont zijn machtsposities en standpunten op te geven, betekent dat niet dat het kapitalistisch-liberale denken dat ook wel zal doen. Want het kapitalisme heeft beter dan de sociaal-democratie begrepen dat zo'n stap de bevordering van zijn eigen ondergang zou betekenen.

Liberalen kunnen moeilijk anders dan hun machtspositie claimen, maar hetzelfde geldt voor socialisten. Beide politieke partijen, vertegenwoordigers van hun klassenbelangen, heffen hun bestaan op wanneer lichtzinnig en voorbarig posities worden prijsgegeven. Het liberalisme zou zijn basis verliezen, wanneer de kapitalistische concurrentie wordt opgegeven en de bijbehorende politiek niet meer wordt gevoerd. Het zou dan spoedig zijn bestaansgrond verliezen.

Het socialisme ondermijnt zichzelf, wanneer het zijn gezicht, zijn solidaire politiek en zijn op de toekomst gerichte visie, kortom zijn politieke programma verliest. Dan gaat ook zijn functie verloren de solidariteit te organiseren en te werken aan een socialistisch stelsel. Voor de sociaal-democratie of het socialisme is van kleur verschieten schadelijk. De nagestreefde sociale doelen en structuren zijn immers nog lang niet allemaal gehaald, laat staan verankerd. Dat klinkt anders dan Engels het zei, maar het gaat uiteindelijk om dezelfde politieke vragen.

Het afsterven van functies van de staat heeft pas zin als deze functies overbodig zijn. En aangezien de 'regering over personen', of liever de onderdrukking van klassen en van mensen in Nederland en elders op de wereld, niet tot het verleden behoort zijn deze functies niet overbodig. Zij moeten juist maximaal sociaal worden ingevuld. Sterk sociaal en betrokken op een eigentijdse manier.

Zonder een duidelijke politieke inzet en presentatie verdwijnt het bestaansrecht van politieke bewegingen die een klassenbelang of een ander breed maatschappelijk belang – zoals emancipatie of ecologisch herstel – vertegenwoordigen. En dat speelt nu.

Wanneer een partij – zoals de PvdA in de paarse polderpolitiek – vooraf al inlevert door met voorstellen te komen waarin het eigen gezichtspunt al grotendeels teniet wordt gedaan, vergeet deze dat liberalen – de VVD, en politiek ook het CDA – bij elke uitgestoken vinger moeilijk anders kunnen doen dan de hele hand te grijpen. Voor hen en de belangen waar deze partijen voor staan, is dit een levensnoodzaak. Liberalen begrijpen doorgaans goed dat het niet alleen gaat om de directe resultaten, maar dat het zichzelf onherkenbaar maken op termijn het einde kan betekenen.

Voorman Zalm van de VVD heeft wat dat betreft zijn rol goed begrepen en speelt die (momenteel) knap uit, zonder enige schaamte. Hij heeft zich hierbij verzekerd van een achterban die vindt dat hij ver moet gaan, zoals in het goeddeels afschaffen van de WAO. Hij krijgt de nodige ideologische rugdekking en staat er niet alleen voor.

Voor een heldere politiek staan betekent in een parlementaire democratie dat er compromissen moeten worden gesloten. Een duidelijk compromis, geldend voor een bepaalde periode, kan goed worden uitgelegd. Een werkelijk compromis bestaat echter alleen op basis van het toenaderen van meerdere kanten, vanuit stevige verworven posities. Dus moeten socialisten en communisten een uitgangspunt kiezen, een theorie en praktijk met smoel. Dit moet een solidair streven zijn, een actieve inzet in buurten en bedrijven, en in andere bewegingen. Het moet gaan om het consequent mondiaal opkomen voor belangen van de werkende mensen en voor nakomende generaties.

In deze tijd van grote invloed van de media moet het socialisme – in al zijn vormen – zich inmengen in de staat en moet vervolgens deze staat dagelijks zijn sociale gezicht laten zien. 'Geen smoel, geen functie', zou je kunnen zeggen.

Het lijkt misschien wat kinderachtig, maar veel mensen kunnen – in ieder geval vooralsnog – niet zonder symbolen. Juist daarom ook heeft het zichtbaar zich terugtrekken van de staat zulke grote politieke consequenties, zonder overigens te willen beweren dat slechts hierin de verklaring van de rechtse verkiezingsuitslag moet worden gezocht. De feitelijke materiële verslechtingen en de sociale onzekerheid spelen natuurlijk een grote rol, maar de directe presentatie van een socialistische of linkse politiek op nationaal niveau is zeker ook een factor.

In de alledaagse symboliek, in de zichtbare dagelijkse werkelijkheid, heeft de staat zich steeds verder teruggetrokken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit stadsbussen waarop alleen nog maar reclame en een merknaam te ontwaren zijn, waar ooit het trotse gemeentewapen stond. Privatisering en een terugtrekkende overheid hebben voor veel mensen een leeg en kaal toneel opgeleverd. Net alsof er toneelspelers zijn die hun spel niet meer serieus nemen of er tussentijds vandoor zijn gegaan.

Zorg, welzijn, onderwijs, openbaar vervoer en vele nutsvoorzieningen worden aan bedrijfsleven, particuliere instellingen, verzekeraars en aan commerciële reclame overgeleverd. De overheid speelt hierbij niet of nauwelijks nog een rol. De staat is onzichtbaar geworden, de partijen die stonden voor een sociaal gezicht ervan daarmee ook. Daarbij wordt dikwijls de illusie geschapen dat de lokale politiek die rol wel overneemt, maar die blijft net als vroeger afhankelijk van nationale en Europese structuren en financiering. En daar domineert de neoliberale economische politiek.

De overheid, de staat wordt onzichtbaar, onder andere door privatisering van sociale organen en overheidsinstellingen. En daarmee maken de partijen zich onzichtbaar die vanuit hun sociale emancipatorische ideaal deze staat (nog) nodig hebben. Dan verdwijnen ook steeds meer begrippen als solidariteit en sociale betrokkenheid uit beeld. Het ombouwen van een Staatsbedrijf der PTT tot iets onherkenbaars als KPN en TPG heeft meer sociaal-ideologische en politieke consequenties dan op het eerste gezicht lijkt.

Wanneer de tekens, de signalen van sociale beschaving verdwijnen, draagt dit bij aan het afnemen van het sociaal vertrouwen. Intussen klagen politieke bestuurders dikwijls dat de betrokkenheid van de burger afneemt. Alsof er nog een duidelijk voorbeeld, een verhaal bestaat, als zijzelf weigeren dat te presenteren. Een sociaal-democratie die de nog altijd nodige sociale functie van de staat ontkent, geeft haar hele politieke speelveld over aan rechts.

Het gaat er niet om dat alles bij het oude moet blijven, integendeel. Wel moet gezien worden dat een zich terugtrekkende overheid met haar deregulering van centrale staatsfuncties en met haar liberalisering en privatisering in de huidige sociaal-economische situatie de burger overlaat aan de vrijemarktinvloeden van de media en allerlei commerciële praktijken.

Het zijn maar enkele facetten van een verklaring, niet anders bedoeld dan dat. Want natuurlijk spelen materiële achteruitgang en onzekerheden sterk mee. Maar de uiterlijke kenmerken en een principiële houding tellen wel. Links, socialisten, communisten en milieuactivisten, zullen pas weer een vuist kunnen maken als ze hun gezicht laten zien. Apart voorzover de meningen nog verschillen, maar vooral ook veel meer gezamenlijk waar voldoende overtuigingskracht bestaat om samen op te trekken en te discussiëren.

Zoals het motto van Marx bij dit hoofdstuk uitdrukt: van de kapitalisten kunnen socialisten nog veel leren.

Deze tekst verscheen in *Manifest* na de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002

25 Eén ware werkelijkheid

Raakvlakken tussen boeddhisme en marxisme

– Enkele jaren geleden schreef de auteur een boek over boeddhisme en maatschappelijke betrokkenheid, gezien vanuit marxistisch-filosofisch standpunt. Hij meent dat er tussen boeddhisme en marxisme raakvlakken bestaan. Meer dan vaak gedacht. In sociaal engagement, maar ook in hun visie op de aard van de werkelijkheid bestaat er ruimte voor een vruchtbare ontmoeting tussen de dharma van de Boeddha en die van Marx. –

REDACTIE KWARTAALBLAD BOEDDHISME¹³⁵

In actuele boeken van en over het boeddhisme wordt vaak een verband gezocht tussen boeddhisme en de westerse filosofie. Het is dan niet ongebruikelijk namen te noemen als Schopenhauer, Nietzsche of Bergson. Veel minder komt het voor Marx in dat verband te noemen. Redenen hiervoor zijn inhoudelijk en politiek. Inhoudelijk: wat kan Marx of het marxisme met boeddhisme te maken hebben? Politiek: onder het noemen van de naam marxisme bestaat er onderdrukking. Men denke aan Tibet.

Na de publicatie twee jaar geleden van mijn boek *Boeddhisme en betrokkenheid* kreeg ik naast positieve ook negatieve, en zeker verbaasde reacties.¹³⁶ Deze werden ook door de subtitel geprovoceerd: *Kan de boeddha-dharma bijdragen aan een marxistisch georiënteerde inzet van maatschappelijke betrokkenheid?* Op het moment dat deze vraag gesteld wordt, ontstaan er nog meer, zoals: kunnen er net als bij bovengenoemde denkers inhoudelijke verbanden bestaan tussen boeddhisme en marxisme?

¹³⁵ Dit hoofdstuk verscheen als artikel in *Kwartaalblad Boeddhisme*, jrg. 8, nr. 2, Rotterdam winter 2003, pp. 27-29. Deze aanhef van de redactie is enigszins aangepast.

¹³⁶ Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000.

Elkaar ontmoeten

Opmerkelijk is dat de Dalai Lama over marxisme en communisme genuanceerd denkt, niet vanuit een standpunt van de zuivere antithese, van directe afwijzing, maar denkend aan de waarde van het ene voor het andere. In een van zijn werken schrijft hij in een sociaal betrokken betoog: 'Zo legde ik hem uit dat we niet anti-Chinees of anticomunistisch zijn. In feite vind ik mijzelf soms voor de helft marxistisch en de andere helft boeddhistisch.'¹³⁷

De helft en de andere helft zijn natuurlijk beeldspraak. Het gaat er evenwel om het goede van uiteenlopende richtingen te bewaren, elkaar op basis daarvan te ontmoeten, en elkaar wederzijds in ons denken en sociaal handelen te versterken.

Het boeddhisme in het algemeen en het geëngageerd boeddhisme in het bijzonder – met actieve boeddhisten als Sulak Sivaraksa en Thich Nhat Hanh – pleiten voor een houding van geestelijke kracht en verdraagzaamheid. Liefde voor de ander, vriendelijkheid en mededogen vormen een dergelijke houding. Deze kan een enorme kracht vormen bij het vinden van een sterkere sociale cohesie tussen mensen, maar ook tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving.

Dit kan specifiek worden ingevuld. Het boeddhisme pleit tegen wapenhandel. Wapenhandel, of eigenlijk al de wapenproductie, ontkent een spiraal van geweld, een spiraal waarvan we ook in Nederland in de afgelopen periode de negatieve gevolgen hebben ondervonden en nog altijd ondervinden. Niet alleen boeddhisten, maar ook veel marxisten hebben zich in het verleden voor de vrede ingezet. Na de val van De Muur overheerst het negatieve beeld, en verdwijnt de grote inspanning van duizenden door het marxisme geïnspireerde mensen voor een sociale samenleving en tegen onderdrukking makkelijk buiten beeld. Overeenkomstig de beide visies zal een negatieve spiraal van hebzucht, geweld en onderdrukking doorbroken moeten worden. En in beide visies speelt inzicht in de oorzakelijkheid van ons denken en handelen een grote rol.

137 De Dalai Lama, *De kracht van het mededogen. Een nieuwe kijk op het leven*, Uitgeverij Maarten Muntinga, Amsterdam 1997, p. 49.

Filosofische raakvlakken

Raakvlakken zijn niet alleen te vinden in politiek of sociaal opzicht. Ook filosofisch, in de uitgangspunten van het boeddhistisch gedachtegoed en van het denken van Marx en Engels, bestaan er inhoudelijke verbanden die het overdenken waard zijn.

Vriend en medestrijder van Marx in de socialistische arbeidersbeweging Friedrich Engels schreef honderd en vijfentwintig jaar geleden het volgende: 'Daarentegen is het dialectisch denken – juist omdat dit het onderzoek naar de aard van begrippen veronderstelt – alleen door de mens mogelijk, en dit pas bij een naar verhouding hoge graad van ontwikkeling (bij de boeddhisten en de Grieken).'¹³⁸

Het lijkt misschien een wat terloopse opmerking. Maar Marx en Engels waren in hun studie opgegroeid met de dialectische filosofie van Georg Hegel. Gepokt en gemazeld in de dialectiek. Wanneer men iets van deze filosofie weet, kan men in de geschriften van Marx en Engels heel vaak die dialectiek teruglezen. Vanuit dat gezichtspunt is het niet niets wat Engels opmerkt. Het boeddhisme beschouwt hij als een van de eerste richtingen die het dialectisch denken hebben ontwikkeld.

Eén dynamische, concrete werkelijkheid

Hoe belangrijk is deze erkenning van dit dialectisch denken, gaat het hierbij niet alleen om een plechtig filosofisch woord? Ik denk het niet. Mede vanuit het denken van Spinoza tot Hegel de werkelijkheid als eenheid op. Er is één werkelijkheid, die permanent in beweging, in ontwikkeling is. Hegel interesseert zich hierbij speciaal voor het denken, hoe het denken van de mens zich voortbeweegt. Marx en Engels bouwen hierop voort. Hun inzet is dat denken meer aan de werkelijkheid dienstbaar te maken. Kritisch denken kan de richting helpen bepalen om de sociale werkelijkheid effectief te beïnvloeden. Mensen kunnen bijvoorbeeld onderdrukking uitbannen, hoeven zich niet passief aan alles over te geven.

In het voetspoor van Hegel staan in de filosofie van Marx en Engels begrippen centraal als: één werkelijkheid (monisme) en dus geen dualisme, beweging, veranderlijkheid en een oorzakelijke vervlochtenheid van

¹³⁸ F. Engels, *Dialektik der Natur - Notizen und Fragmente*, in K. Marx, F. Engels, *Werke*, deel 20, Dietz Verlag, Berlin DDR 1975, p. 491.

het denken en handelen van mensen. In deze marxistische filosofie worden dialectische begrippenparen van hun dualistische tegenstelling ontstaan. Bijvoorbeeld vrijheid-noodzakelijkheid, absoluut-relatief en dergelijke worden als verhouding gezien, niet als starre onophefbare tegenspraken.

Het gaat om een dynamische opvatting van de werkelijkheid, waarvan de mens historisch deel uitmaakt. De mens kan niet buiten zijn werkelijkheid treden. In die zin denken zij ook areligieus, namelijk een aparte ziel van de mens, los van zijn werkelijkheid, laat zich niet duidelijk denken en kan niet bestaan. Alle vormen van denken en geestelijk leven zijn afhankelijk van en ingebed in de concrete werkelijkheid.

Dialectisch denken versus dualisme

Enige tijd geleden las ik van Taitetsu Unno *Twee rivieren, Een kennis-making met de Reine-Landtraditie van het Japanse boeddhisme*.¹³⁹ Dit is niet alleen een prachtig geschreven inleiding in deze richting, maar ook een grote bron van kennis als het gaat om diverse filosofische aspecten van het boeddhisme.

Het lezen van dat boek gaf aanleiding dit stuk te schrijven. Unno geeft – in de tweede helft van zijn boek – een aantal beschrijvingen van het niet-dualistisch karakter van de werkelijkheid volgens de boeddhistische visie, die me opnieuw terugbrachten bij Engels' opmerking over de dialectiek.

Unno wijdt een hoofdstukje aan het dualisme.¹⁴⁰ Hij meent dat het dualistisch denken allerlei begrippen die mensen onderscheiden verabsoluteert. 'Zelf en ander, juist en verkeerd, goed en kwaad, voorkeur en afkeer, mooi en lelijk, geboorte en dood, enzovoorts.' In de praktische alledaagse werkelijkheid moeten we wel onderscheid maken. Als we ons echter aan deze tweedelingen vastklampen scheppen we onze wereld van illusies. Zo ontstaan woorden en concepten die gescheiden worden van de werkelijkheid, zoals die bestaat.

Deze woorden en concepten gaan dan als het ware een eigen leven leiden. Je zou kunnen zeggen: er is sprake van begripsidealisme. Woorden

¹³⁹ Uitgeverij Asoka, Rotterdam 2001.

¹⁴⁰ Hoofdstuk 26 (pp. 140-146), dat overigens in nauw verband staat met de voorafgaande en daarna volgende hoofdstukken.

worden belangrijker dan de werkelijkheid zoals die is. En als het nu allemaal mooie concepten waren. Maar als we denken in termen van mooi-lelijk, vriend-vijand, altruïsme-egoïsme, mededogen-egocentrisme, dan kan al gauw de lelijke of lastige kant ervan domineren. Dan zien we de ontstaansgrond van en de verbanden tussen deze begrippen niet meer.

Ook tegenspraken die misschien niet direct moreel geladen zijn als rationeel-emotioneel kunnen ons flink op het verkeerde been zetten, wanneer een van de polen ervan wordt verabsoluteerd. Het verband tussen beide polen gaat dan verloren, de relationaliteit van begrippen wordt niet meer gezien.

Afstand en engagement

De dynamiek van het leven dreigt dit dikwijls ongrijpbaar, onhanteerbaar te maken. Concepten zijn dan noodzakelijke hulpmiddelen. Ze geven houvast. Een begrip is een tijdelijk aangrijpingspunt.

Als concepten en begrippen echter een geheel eigen leven gaan leiden, los van hun verdere verband, worden ze onze illusie. Unno schrijft: 'Wanneer we ons niet bewust zijn van het feit dat woorden en concepten willekeurige constructies zijn, verweven in ons dualistische denken, dan klampen we ons eraan vast alsof ze werkelijk bestaan. Wanneer ons emotionele leven gevangen raakt in deze woorden en concepten, duiken we dieper weg in samsara.'¹⁴¹

Het is de vraag of bedoelde constructies geheel willekeurig zijn, vaak zal een karmische ontstaansgrond bestaan. Maar het gaat hier om het risico van fixatie, die dus mensen voor korte of lange tijd volledig op het verkeerde been kan zetten. Je kunt erdoor vastlopen, ruzie krijgen of je vastklampen aan een schijnzekerheid met het risico van een daarna ineen-

141 Pag. 141. Het boeddhistische begrip *samsara* is het universele principe van oorzaken en gevolgen, waardoor ook hechting en het lijden ontstaat. De term karmisch komt van *karma* dat nauw met *samsara* samenhangt. Wanneer de mens handelt, iets wil, voelt of denkt heeft dit gevolgen. Dan ontstaat karma, het totale resultaat van handelen, willen, voelen en denken. Goed handelen leidt tot goed karma, enzovoorts. Denken en daden zijn dus gevolgen en hebben weer nieuwe gevolgen. Van verkeerd handelen (enzovoorts) kan men moeilijk loskomen, omdat er weer gevolgen zullen zijn die de mens aan zijn handelen vastbinden. Wanneer het ontstaan van begrippen het gevolg is van eerder handelen, denken of van het leven in bepaalde situaties, is het de vraag of je kunt stellen dat deze begrippen willekeurige constructies zijn. Wel kun je die in hun ontstaansgrond leren doorzien, waardoor ze een vermeend absoluut karakter kunnen verliezen.

stortende wereld. Ter illustratie noemt Unno hierbij praktische alledaagse voorbeelden.

Geen dualistische scheidingen, slechts één ware werkelijkheid? Dan hoort het engagement er ook bij. Afstand-nemen of meditatie hoeft niet haaks te staan op een betrokken inzet. Ook al zal ieder mens die inzet op heel uiteenlopende wijze vorm kunnen en willen geven, de één meer politiek, de ander gewoon thuis in zijn gezin, met alle mogelijke varianten daartussen.

Dat engagement spreekt ook in Unno's *Twee rivieren*, getuige de volgende uitspraak: 'Het overstijgen van onderscheidingen op het vlak van religie, etniciteit, geslacht of klasse is van essentieel belang in elk tijdperk, maar zeker vandaag, in deze wereld die verscheurd wordt door talloze verdeeldheden.'¹⁴²

Verdeeldheden, dualismen, ze kunnen zowel theoretisch als praktisch bestaan. In ieder geval vragen ze om alertheid. Dualistische fixaties zetten je op een verkeerd been, voor je er erg in hebt.

Deze tekst is geschreven voor het *Kwartaalblad Boeddhisme*

26 Een omvattende filosofie

– Het is niet het bewustzijn van de mensen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt. In een bepaalde fase van hun ontwikkeling komen de materiële productiekrachten van de maatschappij in tegenspraak met de voorhanden productieverhoudingen of – wat niets anders dan een juridische uitdrukking ervoor is – met de eigendomsverhoudingen, waarbinnen zij zich tot dusver hadden bewogen.

Van ontwikkelingsvormen van de productiekrachten slaan deze verhoudingen om in ketenen ervan.

Er begint dan een tijdperk van sociale revolutie. –

KARL MARX

In het hoofdstuk *Marx' werk als inspiratiebron voor nu* werden enkele actuele boeken genoemd, die wijzen op een hernieuwde interesse in het werk van Marx en Engels. Zeker in Duitsland is de studie naar Marx' filosofie niet geheel stil komen te liggen.

Een andere interessante actuele titel is van Heinz Dieter Kittsteiner, *Mit Marx für Heidegger, Mit Heidegger für Marx*.¹⁴³ Het is niet de bedoeling hier uitvoerig op dat boek in te gaan, maar het is met name interessant voor discussies over de betekenis van Marx' filosofie binnen zijn economisch en politiek werk, en de reikwijdte van Marx' filosofie in het algemeen. Kittsteiner heeft Marx' werk grondig bestudeerd en ziet Marx' analyse van het kapitaal als de kern en als 'oplossing' van een omvattende filosofie. Het kapitaal is een scheppende blinde macht, die echter door vervreemdingsverschijnselen niet goed onderkend en gekend wordt. Marx prikt die vervreemding door en legt de drijvende macht van het zijnde bloot. Die macht is het kapitaal met het geld als uitdrukkingsvorm. Volgens Kittsteiner voorziet Marx – tot diens eigen teleurstelling – geen einde aan die macht.

¹⁴³ H.D. Kittsteiner, *Mit Marx für Heidegger, Mit Heidegger für Marx*, Wilhelm Fink Verlag, München 2004.

Wanneer het kapitaal geen eigen zwakten vertoont, zal die macht voortbestaan. Een einde kan gehoopt worden, maar niets toont dat die hoop terecht is. In die zin is volgens Kittsteiner *Het kapitaal* van Marx principieel nooit gereedgekomen. Marx zocht wat hij in zijn analyse niet kon vinden, namelijk de toekomstige oorzaak van het einde van het kapitalistische systeem. En Marx' buitengewone grondigheid bewijst waarschijnlijk dat deze ook niet te vinden is, aldus deze auteur.

Kittsteiner meent dat Marx met het kapitaal een belangrijk aspect, eigenlijk hét onderliggende wezenlijke aspect van het zijnde blootlegt, terwijl Martin Heidegger (1889-1976) met zijn principiële vraag naar het Zijn niet goed tot een afrondend antwoord kon komen. De kracht van Marx is dat hij de beweging van de werkelijkheid zelf blootlegt, die van Heidegger is dat hij de essentiële zijnsvragen blijft stellen. Daarom vullen volgens Kittsteiner deze twee denkers elkaar aan, waarnaar de titel van zijn boek verwijst: met Marx vóór Heidegger, en omgekeerd.

Beider denken, dus ook dat van Marx, is óók metafysica, zonder dat het daarmee zweverig of idealistisch hoeft te zijn. Het gaat om een visie op de werkelijkheid waarbij ook kennistheoretische en ontologische vragen met vérgaande consequenties (kunnen) worden gesteld en getracht wordt hierop een antwoord te vinden. Intussen lijkt het of Kittsteiner meer waarde, meer resultaat ziet bij Marx dan bij Heidegger, terwijl hij regelmatig lijkt te blijven vertrekken vanuit de vooronderstellingen en formuleringen van de laatste. Het resultaat dat hij ziet bij Marx roept een principiële vraag op: is de kapitalistische maatschappijvorm de definitieve? Kittsteiner erkent dat dit een zeer ongemakkelijke vraag is.¹⁴⁴ In feite beantwoordt hij deze echter bevestigend.

Maar deze vraagstelling zelf, is die niet heideggeriaans? Zou zo'n vraag überhaupt passen binnen een dialectisch denken? Kent een consequente dialectiek ooit een bepaling van een definitief einde? Het lijkt hier eigenlijk te gaan om een logische consequentie van de weigering van Marx een blauwdruk voor de communistische toekomst te geven. Een absoluut zonnige toekomst kan niet worden voorspeld, net zo min als een fatalistische vaststelling van een eeuwig kapitalisme. Keert Marx niet met opzet steeds weer terug naar de concrete vragen over de concrete werkelijkheid, ook vanuit het inzicht dat abstract-absolute vaststellin-

144 Zie *Mit Marx für Heidegger, Mit Heidegger für Marx*, p. 32.

gen van de dynamische werkelijkheid wégvoeren? Abstract-algemene vragen en begrippen, de verdere theorievorming, zijn bij hem een middel, zelfs een noodzakelijk middel. De wetenschap dient echter altijd weer op te stijgen naar het concreet-algemene, de concretisering van de wetenschappelijke uitspraken. Anders kan de zich ontwikkelende werkelijkheid met al haar rijke verschijningsvormen niet worden begrepen. Ook dat kan men lezen bij Marx.¹⁴⁵

Zonder direct aan te nemen dat de ideeën van Marx en Heidegger verenigbaar zijn, kan worden onderkend dat een analyse als van Kittsteiner veel kan losmaken. Het is een openlijke en duidelijke impuls voor hernieuwde Marx-studie. En inderdaad moet Marx weer worden *bestudeerd*. Het zou voorbarig zijn te denken dat met enkele hoofdpunten uit 'Marx' werk alle rijkdommen ervan zijn vergaard. De werken van Marx en Engels zijn waardevol om de structurele kenmerken van actuele sociaal-economische ontwikkelingen beter te begrijpen. Kittsteiners visie hoeft niet klakkeloos aanvaard te worden, maar een boek als dit brengt Marx terug in de filosofische discussie, waaruit hij sinds de val van De Muur vaak verbannen lijkt. Lees een blad als *Filosofie Magazine*, en zie hoe Marx als denker wordt teruggebracht tot een paar frases.

Er zijn diverse bedenkingen aan te voeren tegen Kittsteiners koppeling van Marx en Heidegger. Er speelt te veel mee om hier een volledige vergelijking uit te werken. Marx concretiseert voortdurend zijn analyses, veel meer dan Heidegger dat doet. Dit is een verschil dat Kittsteiner duidelijk onderkent. Meer dan Kittsteiner uitwerkt laat Marx' concretisering in zijn oeuvre naar mijn mening echter wel een mogelijke en waarschijnlijke kwalitatieve overgang *uit* de macht van het kapitaal zien. Bijvoorbeeld komt deze revolutionaire, principiële overgang ter sprake in *Het communistisch manifest*, *De Duitse ideologie*, Marx' kritiek op Proudhon, Marx' bijdragen aan de politiek van de *Eerste Internationale* en later bij de kritiek op het programma van Gotha.

Marx' historisch materialisme gaat ervan uit dat de geschiedenis geen definitief einde kent, maar bepaalde concrete maatschappijformaties wel.

145 Zie hierover K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, (Rohentwurf), 1857-1858, Anhang, 1850-1859, Einleitung*, Dietz Verlag, Berlin 1974, pp. 21-24. Deze *Grundrisse* zijn niet gepubliceerd in de MEW, de genoemde *Einleitung* wel. Voor betreffende passages, zie K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 13, Dietz Verlag, Berlin DDR 1975, pp. 631-635.

Het kapitaal produceert zijn eigen doodgravers omdat het afhankelijk is van de arbeidersklasse en zelfs van de verdere ontwikkeling van deze klasse, waardoor de tegenstelling kapitaal en arbeid op de spits wordt gedreven. De tegenspraak tussen de productiekrachten en productieverhoudingen wordt eveneens groter, waardoor de liberaal-kapitalistische productieverhoudingen maatschappelijk en politiek achterhaald en economisch contraproductief worden.

Maar – en dat is bij Kittsteiners economisch-filosofische these belangrijk – ook in *Het kapitaal* bestaat een aanzet de op de langere duur bestaande zwakte van de beweging van het kapitaal bloot te leggen. In het bijzonder gaat het dan om de al zo vaak en fel bediscussieerde tendens van daling van de winstvoet.¹⁴⁶ Die daling is relatief binnen een groter geheel en er bestaan tegentendensen. Als echter op den duur meerwaarde en winst binnen een kapitalistisch stelsel kunnen verschrompelen, zal heel die structuur wankelen. Dit geldt niet alleen voor de slechte kanten van dat stelsel, maar mogelijk ook voor de productieve mogelijkheden en sociale verworvenheden die erbinnen mogelijk bleken. Wat er in een dergelijke situatie gebeurt is afhankelijk van de kracht en macht van de zelfbewuste en georganiseerde arbeidersklasse op dat moment, van sociale belangengroepen en politici, én van andere mogelijke actoren.

Marx is hier inderdaad voorzichtig en onaf. In ieder geval heeft hij *Het kapitaal* niet af kunnen ronden. Hij is bovendien geen profeet; als hij één ding zeker wist, was dat het wel. Dat de ernst van zwakten van het kapitaal voor de toekomst niet precies vastgesteld kan worden, betekent echter niet dat die zwakte niet serieus bestaat, of dat slechts de eeuwige kracht van de kapitaalbeweging en de 'vrije markt' aannemelijk is.

Het thema van het toekomstperspectief van de winstvoet en daarmee van het kapitaal is nog altijd actueel. Het gaat om tendensen en tegentendensen in een langetermijngeschiedenis. Actueel van belang zijn hierin de globalisering als internationale intensivering van de kapitaalbeweging, en de momentele snelle opname hierin – tot welk niveau en met welke snelheid? – van landen als China en India met ongeveer de helft van de wereldbevolking. Deze landen gaan niet alleen economisch een

146 Hierover bestaat heel wat literatuur en is veel discussie geweest. Zie bij Marx vooral het derde deel van *Het kapitaal*, de hoofdstukken 13-15. Zelf heb ik eerder hier kort aandacht aan besteed in *Karl Marx, Bekend en onbekend*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000, hoofdstuk 23.

nieuwe rol vervullen, maar ook politiek. Van belang daarbij is in hoeverre en op welke wijze de Chinese communistische partij hierin een marxistische koers kan en wil varen.

Wat is de te voorziene ontwikkeling in bijvoorbeeld een perspectief van vijftig jaren, wanneer de globalisering, de mondiale kapitaalbeweging zich verder voltrekt en de groei van de arbeidsproductiviteit en automatisering verder doorgaat, ook op actuele expansieve markten als ICT en biotechnologie? Hoe verloopt deze ontwikkeling als we bedenken dat tegelijk fossiele brandstoffen uitputten, en andere natuurlijke bronnen en de leefomgeving zwaar onder druk staan? Vraagt een *mogelijk* globaal dalende winstvoet dan niet *nu al* op objectief economische gronden om een andere maatschappij, waarin de grenzen en mogelijkheden van de 'vrije markt' gekend, ingeperkt, beheerst *moeten* worden? Zijn er dus niet nu al veranderingen nodig zonder direct 'alles' al op te heffen, op straffe van het mogelijke of waarschijnlijke ontstaan van (nog) grotere problemen dan nu nauwkeurig te voorzien zijn? Is er op den duur of zelfs op korte termijn geen kwalitatief andere economie noodzakelijk om leven, democratie, welzijn, gezondheid en een goede ecologische structuur verder te *kunnen* blijven ontwikkelen? En welke grote vragen over macht, politiek, democratie en vrijheid moeten dan worden opgelost? Een socialistisch perspectief genereert ook vragen die 'tussentijds' opgelost moeten worden, omdat het sociale leven van de mensheid en het leven überhaupt in het geding zijn.

Eerlijkheidshalve: deze analyse is slechts heel globaal. Het betreft echter wel noodzakelijk te stellen vragen en duidt op een ander perspectief dan het pessimisme waarin Kittsteiners boek lijkt te resulteren. Bij deze vragen gaat het niet in de eerste plaats om Marx' gelijk, maar om de geschiedenis van de mensheid. Ze moeten wel *mét* Marx worden gesteld, omdat zijn analyse en methode veel meer kunnen betekenen dan huidige wetenschappen als economie, sociologie, politicologie en zeker de filosofie erkennen. Dit '*mét* Marx' wordt door Kittsteiner terecht op de agenda gezet.

Vanuit Marx' studie van de ontwikkeling van het kapitaal is geen directe structurele omwenteling voorspelbaar en al helemaal niet binnen een nauwkeurig vooraf vast te stellen tijdsbestek. Hij laat de wetmatigheden en kracht van het kapitaal zien, maar ook zijn zwakten en sociaal verwerpelijke verschijningsvormen. Die laatste leiden niet vanzelf tot revolutie. De sociaal-economische ontwikkeling is wat dat betreft bijzonder complex vervlochten met vervreemding en uitbuiting, en met politieke

bewustwording en sociaal besef in het algemeen. Marx benoemt echter wel cruciale zwakke schakels van het economische en politieke kapitalistische systeem, waarbij bedacht moet worden dat het feitelijk bestaan hiervan alleen kan voorkomen in concrete historische fasen. Wanneer Marx dergelijke schakels aanduidt, blijken de economische en politiek-historische aspecten met de sociale bewustzijnsvormen ervan één geheel te vormen.

Marx schrijft in 1859 in het voorwoord van *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*: 'Het is niet het bewustzijn van de mensen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt. In een bepaalde fase van hun ontwikkeling komen de materiële productiekrachten van de maatschappij in tegenspraak met de voorhanden productieverhoudingen of – wat niets anders dan een juridische uitdrukking ervoor is – met de eigendomsverhoudingen, waarbinnen zij zich tot dusver hadden bewogen. Van ontwikkelingsvormen van de productiekrachten slaan deze verhoudingen om in ketenen ervan. Er begint dan een tijdperk van sociale revolutie.'¹⁴⁷

Deze passage laat zien dat Marx' kritiek op de politieke economie – met als hoogtepunt *Het kapitaal* – de structurele kenmerken van de kapitalistische ontwikkeling blootlegt en de zwakten en omslagpunten ervan in een veelomvattend idee ingebed zijn. In deze idee gaat het om economische ontwikkelingen en tendensen, maar ook om de politieke productieverhoudingen en krachtmeting tussen klassen, die een weerspiegeling vormen van de ontwikkeling van de productiekrachten. Een weerspiegeling, die dus een afgeleide, maar daarmee nog niet een eenvoudig voorhanden afgeleide is. De krachtmeting in de klassenstrijd en de verandering van productieverhoudingen kunnen complexe en moeilijk te doorgronden vormen aannemen. *Het kapitaal* van Marx helpt mee de samenhang van die verschijningsvormen beter te doorzien. Daarmee leggen het bewustwordingsproces en de mogelijkheden tot politiek ingrijpen binnen die totale ontwikkeling een zwaarder gewicht in de schaal, dan een nadruk op de materiële economische ontwikkeling misschien suggereert. De productieverhoudingen kunnen in en door een sociale revolutie omgewenteld worden.

De erkenning van de betekenis van de economie voor heel het materiële, sociale en politieke leven is een grote ontdekking van Marx, vooral ook omdat hij hiervan vele facetten doorgrondt, allerlei relaties en

147 K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie, Vorwort*, in *MEW*, deel 13, p. 9. Ned. vert. *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*, Pegasus, Amsterdam 1979, p. 7.

wisselwerkingen erkent. Deze erkenning en de nadere analyse van de historische sociaal-economische ontwikkeling laat geen economistische visie toe, geen visie waarin alles tot economie zou mogen worden gereduceerd. Er hoort ook een sociaal-politiek verhaal bij, gesitueerd in een concrete historische ontwikkeling met haar specifieke politieke krachtsverhoudingen.

Kittsteiner schreef een filosofisch spannend boek, met meer dat het overdenken waard is, dan hier beschreven, aanvaard of bekritiseerd kan worden.¹⁴⁸ Duidelijk is: Marx moet ook nu opnieuw en verder *bestudeerd* worden. Lenin schreef eens: 'Marx en Engels zijn de enigen bij wie men filosofie *studeren* kan.'¹⁴⁹ Dit is van belang. Zelden zijn er denkers geweest die zo'n veelomvattende problematiek hebben aangedurfd. Het gaat om de samenhang van filosofische, politieke, sociale, 'religieuze', psychologische, economische en historische beschrijvingen van aspecten van de werkelijkheid en het leven. Deze raken verschillende belangrijke begrippen uit de filosofie, zoals de culturele, economische en psychologische kanten van de vervreemding van de mens.

Een hernieuwde studie van de geschriften van Marx en Engels moet plaatsvinden in samenhang met de huidige ontwikkeling, die politiek en economisch complex is. Wat heeft van oudere studies dan nog waarde en wat niet? Hoe zit het met het kind en het badwater? Neem bijvoorbeeld de 'oude' Sovjet- en DDR-literatuur. Sommigen willen die bij het oud papier laten en anderen lezen er misschien nog gretig in. Een schifting van wat waardevol is en wat minder, kan slechts goed gebeuren op basis van serieuze studie en politieke en theoretische discussie.

¹⁴⁸ Een afgewogen eindoordeel over Kittsteiners visie wil ik hier niet geven, want dat vergt meer analyse. Er zijn wel aangrijpingspunten voor kritiek te noemen. Ziet Kittsteiner de kapitaalbeweging met daarin de rol van het geld niet te veel als een blinde macht, waar Marx het heeft over maatschappelijke verhoudingen, waar mensen en klassen, en de productieve arbeid dus óók een rol spelen, ook al zijn die rollen en dus de politieke bewustwording en organisatievormen op hun beurt ook weer maatschappelijk bepaald? Komt daardoor niet de nadruk te liggen op een economisme in plaats van op de maatschappelijke dialectiek? En wordt – ten tweede – Marx niet té filosofisch geïnterpreteerd waardoor de analyse te abstract blijft, waar juist bij Marx de 'terugkeer' naar de nuchtere historische concretisering bestaat en deze zelfs een kernpunt van zijn wetenschappelijke methode vormt? Zoekt Kittsteiner daardoor niet een heideggeriaans 'eindpunt' dat in Marx' concrete dialectiek principieel niet bestaat?

¹⁴⁹ In W.I. Lenin, *Werke*, deel 19, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 63.

In die zin hoort niets van de geschiedenis bij het oud papier, maar moet er wel gestudeerd, getoetst en erover nagedacht worden.

Het gaat in de theorie in beslissende zin om de plaats en betekenis van de praktijk. In de 'Praxis' bestaat de eenheid van theorie en de concrete praktijk(en). In de praktijk is net als ten tijde van Marx nog altijd de welbewuste massale politieke inzet of massa-actie nodig, willen er echte veranderingen ten goede worden bereikt. Dááaraan is in ieder geval maar weinig veranderd. Het gaat om de bepaling van de actualiteit en toekomst van het leven van de mensheid. Dat leven bestaat in een historische concrete situatie, bemiddeld (vermittelt) in uiteenlopende gebeurtenissen en zaken, zoals in en door de arbeid waarin mensen hun sociale leven behouden en verder vormgeven. Arbeid is een concrete 'Vermittlung' van de werkelijkheid en het leven van de mens, de levensvoorwaarde die zelfs bij een sterk ingekorte noodzakelijke arbeidsduur nog blijft bestaan. In die zin is Marx filosofisch een uitgesproken materialist. De zin van het leven bestaat niet abstract, maar slechts midden in het vormgeven van het bestaan zelf. Dat is niet minder dan een abstracte voorafgegeven 'zin', maar biedt méér. Het kan een rijke zinging betekenen.

Om dit geheel van verhoudingen en zingingen te analyseren en hier politiek actief mee om te gaan is Marx' analyse tot op heden een rijke bron, die nog lang niet is opgedroogd. Gebruik deze gerust.

27 Zó gelezen?

(afsluitend hoofdstuk)

– Als het erop aankomt datgene wat Marx voor de tegenwoordige arbeidersbeweging heeft gedaan, in enkele woorden te formuleren, dan kan men zeggen: Marx heeft de moderne arbeidersklasse als historische categorie, dat betekent als een klasse met bepaalde historische bestaansvoorwaarden en ontwikkelingswetten, zo te zeggen ontdekt. –

ROSA LUXEMBURG

In *Karl Marx, Bekend en onbekend* schreef ik hoe Friedrich Engels Marx nadrukkelijk erkent als grondvester van een theorie en een politiek.¹⁵⁰ Engels benoemt de twee fundamentele wetmatigheden die Marx heeft ontdekt.

De eerste is dat Marx de historisch-dialectische maatschappijontwikkeling doorziet, met daarin de sociaal-economische ontwikkeling als basis voor sociale, politieke en culturele veranderingen en bewustzijnsvormen. Hierin wordt tevens de historische rol van de klassenstrijd en de arbeidersklasse onderkend. Deze ontdekking is Marx' (dialectisch-)historisch materialisme. Marx' verdere geschriften staan voor een groot deel in het teken van een verdere uitwerking van deze theorie en de toepassing ervan in de praktijk.

De tweede ontdekking is de meerwaardetheorie, waarmee Marx de uitbuitingsverhouding van de arbeider en zijn arbeidskracht analyseert. Op basis hiervan ontstaat een veel sterker wetenschappelijk fundament voor de kritiek op het kapitalisme als sociaal en economisch stelsel, én voor een politieke strategie naar een socialistische en communistische economie.

Engels is klip en klaar over de rol van Marx: 'Hoewel het *Manifest* ons beider gemeenschappelijke werk was, voel ik mij toch verplicht vast te

¹⁵⁰ Zie J. Schaaf, *Karl Marx, Bekend en onbekend*, hoofdstuk 8, *Marx als erkend grondvester*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000, pp. 67-72.

stellen dat de grondgedachte, die er de kern van vormt, Marx toebehoort.¹⁵¹ Ook heeft hij wel eens gezegd dat toen hij Marx voor het eerst ontmoette, deze in grote lijnen zijn theorie al aan hem ontvouwde.

Marx als grondvester; daarom is in deze serie gewoon de titel aangehouden *Marx, zó gelezen*, terwijl die ook op Engels en anderen slaat. De lezer weet dit al, want in dit boek is uitgebreid gebruikgemaakt van Engels' inbreng. Marx en Engels hebben altijd samengewerkt. Ze vullen elkaar voortdurend aan en maken er zelfs expliciet werkafspraken over. Wanneer Engels niet al te zeer van harte de *Anti-Dühring* schrijft, omdat Dührings invloed in de partij vraagt om een reactie, maar deze voor Marx en Engels nu niet de meest inspirerende figuur is om zich uitgebreid mee bezig te gaan houden, maakt hij daarmee ruimte vrij voor Marx om door te kunnen werken aan de vervolgdelen van *Het kapitaal*.

In deze voortdurende wederzijdse aanvulling speelt Engels natuurlijk een belangrijke rol. Franz Mehring stelt met nadruk in zijn Marx-biografie, dat Engels zich misschien wel al te bescheiden opstelt. Want van meet af aan heeft Engels gewezen op de enorme invloed van de economische verhoudingen op de politiek, en werkte zo dus mee aan de ontdekking en formulering van het historisch materialisme.¹⁵² Mehring wijst erop dat Engels zelf de aandacht heeft gevestigd op de betekenis van Marx bij deze ontdekking. Bijvoorbeeld door te zeggen: 'Marx stond hoger, keek verder, overzag meer en vlugger dan een van ons allen.'¹⁵³

Marx kan zó worden gelezen, maar de enorme breedte en rijkdom van zijn schrijven staat toe dat hij met recht soms anders zal worden gelezen. Natuurlijk niet zonder meer, wil men bij de tekst van Marx blijven. Accentverschillen kunnen er echter met recht en reden bestaan. Discussies hierover kunnen vruchtbaar zijn, wanneer Marx zelf wordt gelezen. Heeft hij dit of dat gezegd of zo bedoeld? Men leze Marx.

151 F. Engels, *Voorwoord* bij de Engelse uitgave van 1888 van het *Manifest der communistischen Partei*, in K. Marx, F. Engels, *Werke (MEW)*, deel 4, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 581. Ned. vert. in K. Marx, F. Engels, *Het communistisch manifest*, 15e verbeterde druk, Pegasus, Amsterdam 1975, pp. 27-28.

152 Zie F. Mehring, *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*, in *Gesammelte Schriften*, deel 3, Dietz Verlag, Berlin DDR 1979, pp. 105-106. Ned. vert. F. Mehring, *Karl Marx, Geschiedenis van zijn leven*. Als SUN Reprint, Nijmegen 1973, pp. 88-89.

153 F. Mehring, *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*, p. 106. Ned. vert. p. 89. Zie ook *MEW*, deel 21, Berlin DDR 1975, p. 292.

De hoofdlijnen van het historisch materialisme en de materialistische dialectiek zijn actueel. Marx kan inspireren, juist door die hoofdlijnen. We leven nog altijd in een wereld van economische uitbuiting, ecologische uitputting, tegenstellingen, armoede en oorlogen. Klassenbelangen en een verval van sociale cohesie spelen hierin nog altijd een grote rol, ook al kleedt de ondernemer zich in spijkerbroek om in het weekend op een arbeider te lijken.

Wanneer het gedachtegoed van Marx actueel is en inspireert is het ten slotte goed eens te kijken hoe andere denkers van de arbeidersbeweging op hem terugblikken. Hoe wordt zijn waarde geschat?

Wanneer Engels aan het eind van zijn leven terugblijkt en een boekje over de filosoof Ludwig Feuerbach schrijft, houdt hij vast aan Marx' originaliteit en situeert deze nader. Marx' denken komt niet uit de lucht vallen. Zo gaf Feuerbach een belangrijke aanzet om Hegels filosofie materialistisch om te keren. Engels noemt in 1888 de duidelijke erkenning van diens invloed het inlossen van 'een onvoldane ereschuld.'¹⁵⁴ Daarnaast zijn er natuurlijk meer invloeden, zoals ook van Hegel zelf, van de Engelse en Franse politieke economen en bijvoorbeeld van de impuls die uitging van de opkomende arbeidersbeweging, zoals het vroege politieke communisme.

Feuerbachs invloed erkennen betekent niet dat Marx uit de verschillende invloeden geen geheel eigen visie zou ontwikkelen. Interessant is dat de tijdgenoot en latere vriend van Marx, de filosoof en leerlooier Joseph Dietzgen, Marx' eigen filosofie herkent. Dit is zo interessant omdat Dietzgen zelf sterk door Feuerbach is beïnvloed en de meeste van Marx' filosofische teksten nog niet kon kennen. Dietzgen herkent het nieuwe van Marx' denken. Hij schrijft aan Marx in een brief: 'Tussen de regels door van Uw werk (*Het kapitaal*) lees ik dat de vooronderstelling van Uw grondige economie een grondige filosofie is.'¹⁵⁵

Fraai is de uitdrukking van Dietzgens waardering voor Marx' consequente verreichendheid. Het is belangrijk dat de arbeiders Marx' economie en filosofie begrijpen. Maar deze theorie is moeilijk en de hoof-

154 Zie F. Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, in MEW, deel 21, p. 264. Ned. vert. F. Engels, *Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie*, 3e verbeterde druk, Pegasus, Amsterdam 1973, p. 8.

155 *Joseph Dietzgen aan Karl Marx*, Petersburg 24 okt./7 nov. 1867, in J. Dietzgen, *Schriften in drei Bänden*, deel III, Akademie Verlag, Berlin DDR 1965, p. 400.

den van de mensen zitten volgepropt met bijgeloof en vooroordelen. Wat Marx geeft vindt Dietzgen (bijna) te sterk voor deze vastgeroeste wereld. Daarom moet het licht van Marx' theorie 'in homeopathische hoeveelheden worden toegediend.'¹⁵⁶

Nog een tijdgenoot is Wilhelm Liebknecht, een van de belangrijkste leiders van de revolutionaire sociaal-democratische arbeiderspartij. Volgens hem moet Marx behalve als theoreticus en politicus ook als persoon hoog worden gewaardeerd. Liebknecht schrijft: 'Marx is een man van de wetenschap, zoals de negentiende eeuw er, Darwin uitgezonderd, geen tweede heeft voortgebracht; hij wordt geroemd als een groot geleerde, en zijn roem is eerlijk verdiend.'¹⁵⁷

Eén keer botst Liebknechts mening stevig met die van Marx. Dat is ten tijde van het verenigingscongres van Gotha, waar eerder al over geschreven is. Marx heeft scherpe kritiek op de invloed van lassalleanen in de ontwerptekst van het nieuwe partijprogramma. Liebknecht staat echter vlak voor het afgesproken congres en moet handelen. Zijn inzet is de eenheid te smeden. Dit meningsverschil noemt Liebknecht later, maar juist om Marx als persoon te waarderen: 'Dat ik later over het program voor het Verenigingscongres te Gotha met Marx kwestie kreeg, is bekend (...). Dit was de enige kwestie, die ik sinds mijn terugkeer in Duitsland met Marx heb gehad. Het ontbrak natuurlijk tussen ons niet aan meningsverschillen, geen van alle echter duurde langer dan nodig was, om elkaar onze meningen kenbaar te maken. Marx was zeer verdraagzaam tegenover de eigenaardigheden van anderen; hij bleef nooit stijf en strak aan bijzaken hangen, en over belangrijke gezichtspunten en de kern van een kwestie worden verstandige mensen het gemakkelijk eens.'¹⁵⁸

Bij dat laatste zit er wel een addertje onder het gras. Er zijn kennelijk twee verstandige partijen nodig om het makkelijk eens te worden. Waar deze communicatie niet bestond of ophield, kon Marx in zijn kritiek bijzonder scherp blijven.

De eerste of een van de eerste echt omvangrijke Marx-biografieën is geschreven door Franz Mehring, *Karl Marx, Geschiedenis van zijn leven*. Mehring ziet Marx als man van de gedachte en als man van de daad, en

¹⁵⁶ Zie *Joseph Dietzgen aan Karl Marx*, Petersburg 20 mei 1868, in J. Dietzgen, *Schrijven in drie Bänden*, deel III, p. 408.

¹⁵⁷ W. Liebknecht, *Karl Marx, Zijn leven en werken*, Quérido, Amsterdam 1909, p. 4.

¹⁵⁸ W. Liebknecht, *Karl Marx, Zijn leven en werken*, p. 132.

voegt dan toe: 'Maar het is toch niet minder zeker dat de strijder in hem telkens de denker vóórging.'¹⁵⁹ De praktijk staat bij Marx voorop. En vooral het feit dat het veranderen van de wereld trager gaat dan gehoopt, dwingt tot verdere uitwerking van de theorie.

Mehring was nauw bevriend met Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht. De moord op hen schokt hem enorm en draagt bij aan zijn eigen dood. Dat brengt ons bij Luxemburg. Wat schrijft zij over de betekenis van Marx? Zij ziet hem ook als 'erkend grondvester' en meent: 'Als het erop aankomt datgene wat Marx voor de tegenwoordige arbeidersbeweging heeft gedaan, in enkele woorden te formuleren, dan kan men zeggen: Marx heeft de moderne arbeidersklasse als historische categorie, dat betekent als een klasse met bepaalde historische bestaansvoorwaarden en ontwikkelingswetten, zo te zeggen ontdekt.'¹⁶⁰

Wladimir Iljitsch Lenin schreef een korte biografische schets over Marx, met een samenvatting van diens ideeën. Hij verbindt de marxistische socialistische theorie direct aan de geestelijke inspanning van Marx: 'Het *marxisme* is het stelsel van opvattingen en van de leer van Marx.'¹⁶¹ Dat is nogal logisch, zul je zeggen. Maar Lenin bedoelt ook de veelomvattendheid en grondigheid van het denken van Marx te benadrukken. Het gaat om meer dan een accent op Marx' betekenis. Lenin noemt deze theorie 'bewonderenswaardig consequent' en 'afgerond'. Marx' theorie omvat belangrijke filosofische, economische en politieke ideeën, en wel zó dat er een nieuw geheel is ontstaan, sterk wetenschappelijk onderbouwd.

Lenin schrijft een keer een herdenkingsartikel over Joseph Dietzgen, die hij waardeert en die de arbeiders zeker moeten *lezen*. Hij voegt er echter direct aan toe, dat men *alleen* bij Marx en Engels zelf filosofie kan *studeren*.¹⁶² Bij Marx en Engels vind je kennelijk een nauwkeurigheid en afgerondheid, die je bij anderen, hoe lezenswaardig ook, niet vindt.

159 F. Mehring, *Karl Marx, Geschichte seines Leben*, p. 9. Ned. vert. p. XXXV.

160 R. Luxemburg, *Karl Marx*, in R. Luxemburg, *Gesammelte Werke*, Band 1, 1893-1905, zweiter Halbband, Dietz Verlag, Berlin DDR 1974, p. 369. Het artikel is verschenen in *Vorwärts*, nr. 62 van 14 maart 1903.

161 W.I. Lenin, *Karl Marx*, in W.I. Lenin, *Werke*, deel 21, Dietz Verlag, Berlin DDR 1977, p. 38. Ned. vert. W.I. Lenin, *Karl Marx*, 6e verbeterde druk, Pegasus, Amsterdam 1976, p. 17.

162 W.I. Lenin, *Zum 25. Todestag Josef Dietzgens*, in W.I. Lenin, *Werke*, deel 19, Berlin DDR 1977, p. 63.

Niet alleen Lenin, ook Ruslands eerste bekende marxistische filosoof Georgi Walentinowitsj Plechanow weet Marx' betekenis bondig te duiden. Vanaf de jaren 1900-1903 en in Rusland vooral van 1908-1912 is er in de sociaal-democratische arbeidersbeweging discussie over de vraag of Marx' werk moet worden aangevuld. Zo'n aanvulling is nodig wanneer Marx' leer essentiële logische manco's zou vertonen, bijvoorbeeld geen filosofische grondslag of een ethiek zou hebben. In die tijd zijn sommige filosofische geschriften van Marx en Engels nog niet bekend, maar een aantal filosofische teksten en samenhangende uitspraken uiteraard wel. Plechanow verzet zich – net als Lenin overigens – tegen bedoelde aanvulling. Want hij ziet juist de logische afronding van Marx' ideeën als de kracht ervan: 'Het marxisme is een integrale wereldbeschouwing.'¹⁶³ En de belangrijkste verdienste van uitwerking daarvan komt 'zonder twijfel toe aan Karl Marx en aan zijn vriend Friedrich Engels.'

Nou ja, Marx zó gelezen? Al citerend zullen er nieuwe vragen en reacties opkomen. Wat vond Marx nu precies van deze of gene kwestie? Of het marxisme als 'integrale wereldbeschouwing', moet je dit wel zó zeggen? Lenin heeft gelijk als hij stelt dat je beter Marx zelf kunt gaan bestuderen en bij hem filosofie gaan leren, als het gaat om verder te komen met dergelijke vragen.

Wanneer dat te veel ineens is, kun je eerst Marx' werk opdelen in 'homeopathische hoeveelheden'. Uiteindelijk gaat het echter wel om een samenhangende theorie van de dynamische werkelijkheid van de mensheid.

¹⁶³ G. Plekhanov, *Fundamental problems of marxism*, in G. Plekhanov, *Selected philosophical works in five volumes*, deel 3, Progres Moscow 1976, p. 117. Ned. vert. G.W. Plechanow, *Fundamentele vraagstukken van het marxisme*, Progres, Moskou 1975, p. 11.

Bijlage

Schrijfdata van de in de bundel opgenomen teksten

Sommige hoofdstukken – meestal eerder als losstaande artikelen gepubliceerd – verwijzen naar actuele gebeurtenissen die speelden op het moment van schrijven. Om hier rekening mee te kunnen houden volgt hier een overzicht van schrijfdata.

- 1 Met Marx op de trekschuit, 11 november 2002
- 2 De sociale globalist Karl Marx, 11 november 2002
- 3 Marx over de doodstraf, 11 november 2002
- 4 Een gebrek van het Duitse idealisme, 10 januari 2003
- 5 De permanente zelfopvoeding van de opvoeder, 10 januari 2003
- 6 Het Vrijheidsbeeld van New York, *4 juli 1885 en 11 september 2001*, 10 januari 2003 (bewerking van oudere tekst)
- 7 Een continue lijn, 7 juni 2003
- 8 Gedurfde politieke inzet, 7 juni 2003
- 9 Bakoenin, onze vriend, 7 juni 2003
- 10 Zelf Marx en Engels lezen, 23 september 2003
- 11 Marx' werk als inspiratiebron voor nu, 23 september 2003
- 12 Denken met een barst, 23 september 2003
- 13 Thomas Münzer, 22 december 2003
- 14 Lenin over Afghanistan, 22 december 2003
- 15 Surinaamse slavernij, 22 december 2003
- 16 Drank met een vieze smaak, *Imperialisme en aardappelspiritus*, 8 mei 2004
- 17 Korter werken wanneer dat kan, 12 mei 2004
Tendens en tegentendens, *Actuele opmerkingen bij 'Korter werken wanneer dat kan'*, 8 oktober 2004
- 18 Een zekere ongelijkheid, 28 mei 2004
- 19 Communisme, 31 mei 2004
- 20 Emotionele betrokkenheid, 2 juni 2004
- 21 Rationele ecologie en socialistische maatschappij, 4 juni 2004
- 22 Onverbiddelijke ontbossing, 5 juni 2004

- 23 De dialectische gang van de revolutie, 6 juni 2004
- 24 Geen smoel, geen functie, 31 mei 2002 (verschenen in *Manifest*)
- 25 Eén ware werkelijkheid, *Raakvlakken tussen boeddhisme en marxisme*, 10 juni 2002 (verschenen in *Kwartaalblad Boeddhisme*)
- 26 Een omvattende filosofie, 28 juli 2004
- 27 Zó gelezen? (*Afsluitend hoofdstuk*), 7 juni 2004

Personenregister

- Anderson, K. 14
 Annenkow, P.W. 61, 62
 Bach, I.A. 33
 Bakoenin, M.A. 33-35
 Balkenende, J.P. 48, 77
 Bebel, A. 30, 83, 86
 Bergson, H.-L. 118
 Bismarck, O.E.L. von 68
 Bonnier, C. 103
 Bracke, H.A.F.W.G. (Wilhelm) 83, 86
 Cobden, R. 13, 16, 17, 94, 95
 Dalai Lama 119
 Danielson, N.F. 103
 Darwin, C.R. 102, 135
 Dietzgen, J. 9, 23-25, 134-136
 Dühring, E. 133, 133
 Feuerbach, L.A. 19-21, 23, 24, 38, 46, 52, 65, 110, 134
 Fraas, K.N. 97, 102
 Fricke, D. 30
 Gerlach, O. 44
 Golman, L.I. 33
 Harmsen, G. 97
 Hegel, G.W.F. 11, 14, 16-18, 21, 38, 39, 60, 61, 65, 110, 120, 134
 Heidegger, M. 43, 124-126, 130
 Houben, H. 77
 Jesus Christus 52
 Kalinin, M.I. 56
 Kalmring, S. 44
 Kant, I. 16-18
 Karsten, L. 72, 76
 Khan, A.U. 56, 57
 Kinner, K. 20
 Kittsteiner, H.D. 124-130
 Kunina, W.E. 33
 Kurz, R. 43, 44
 Lassalle, F. 83, 85, 86, 112, 113, 135
 Lenin, W.I. 9, 41, 45, 55-58, 78, 79, 130, 136, 137
 Liebig, J. von 97
 Liebknecht, K. (Karl) 136
 Liebknecht, W.P.M.C.L. (Wilhelm) 135
 Luther, M. 52
 Luxemburg, R. 20, 55, 132, 136
 Marx, E. (Eleanor) 102
 Marx, F.J.P. 34
 Mehring, F. 45, 133, 135, 136
 Münzer, T. 50-54
 Napoleon I, Napoleon Bonaparte 11, 30, 39
 Napoleon III, Louis Bonaparte 39
 Nietzsche, F. 43, 118
 Nowak, A. 44
 Palmerston, H.J.T. 94, 95
 Plaut, E.A. 14
 Plechanow, G.W. 137
 Proudhon, P.-J. 59-64, 126
 Roland Holst-Van der Schalk, H. 45
 Ruge, A. 10
 Saddam Hoessein 27
 Schaaf, J. 19, 23, 46, 63, 80, 82, 132
 Schopenhauer, A. 118
 Seidel, H. 20
 Sivaraksa, S. 119
 Sorge, F.A. 34
 Spinoza, B. de 120
 Stirner, M. (ps. v. Schmidt, J.C.) 60, 61
 Thich Nhat Hanh 119
 Unno, T. 121-123
 Zalm, G. 48, 115
 Zimmermann, W. 50

Andere boeken van de auteur

- De dialectisch-materialistische filosofie van Joseph Dietzgen*, Kok Agora, Kampen 1993 (dissertatie).
- De toekomst van het individu als sociaal wezen, Een sociale cultuurkritiek*, Van Gorcum, Assen 1996.
- Boeddhisme en betrokkenheid, Kan de boeddha-dharma bijdragen aan een marxistisch georiënteerde inzet van maatschappelijke betrokkenheid? Dialectiek* (eigen beheer), Groningen 2000.
- Karl Marx, Bekend en onbekend*, Dialectiek (eigen beheer), Groningen 2000.
- 'Kunt u de rails ophangen? Want ik durf niet in de lucht!'*, projectverslag van het project *Heel de Buurt* in de wijk Corpus den Hoorn (1998-2001), Groningen 2001. Uitgave van het project *Heel de Buurt* in samenwerking met het Provinciaal Ontwikkelingsinstituut Zorg en Welzijn, Gemeente Groningen, e.a.
- Dilemma's en keuzes, Sociale ethiek in de actuele praktijk van welzijn en hulpverlening*, Damon, Budel 2002. (2^e druk augustus 2003)
- Dialectiek en praktijk, De creatieve tegenspraak, Een inleiding in dialectisch denken*, Damon, Budel 2005.

MARX, zó gelezen is een bundel korte stukken over Karl Marx, Friedrich Engels en het marxisme. Dit boek geeft niet zozeer een systematische inleiding in de meest bekende thema's van Marx' historisch materialisme, maar wil nadenken over diverse onderwerpen aan de hand van het lezen van Marx' oorspronkelijk werk.

MARX, zó gelezen bevat uiteenlopende sociale en politiek-filosofische artikelen. Sommige betreffen reflecties over actuele sociaal-economische en politieke onderwerpen. Andere thema's zijn historisch en laten zien hoe Marx de gebeurtenissen van zijn tijd analyseert.

Daarnaast komen zaken aan de orde die men in weinig boeken over Marx en Engels zal vinden. Marx schreef over de doodstraf en Engels over de export van Duitse alcohol van slechte kwaliteit. Zelfs het vraagstuk van ontbossing kan men in het werk van Marx en Engels aantreffen. Deze onderwerpen staan bij hen in een breder sociaal-filosofisch kader en laten kernpunten van hun denken zien.

Een rode draad in **MARX, zó gelezen** is de dialectische filosofie. De lezer zal aan de hand van de actuele en historische onderwerpen meer vertrouwd raken met deze denkwijze en methode. De hoofdstukken zijn apart van elkaar leesbaar. Ze kunnen helpen een idee te krijgen over welke onderwerpen Marx, Engels en andere marxisten nadachten, zonder te pretenderen dat hier een compleet overzicht wordt gegeven.

Marx wordt hier zó gelezen. De geschriften van de grondleggers van het marxisme bevatten een veelzijdige historische en dialectische filosofie. De bedoeling is dat nadat Marx zó gepresenteerd is, de lezer zelf Marx gaat lezen. Dan kan deze filosofie een belangrijke bijdrage leveren aan het actuele sociale en politieke debat.

www.damon.nl

isbn 90 5573 645 7

9 789055 736454